

پہ اسلام کی د بشر حقوق

لیکوال پوهاند حبیب الرحمن ہالہ
ژباړن: محمد اکبر نیازی

Ketabton.com

پہ اسلام کی د بشر حقوق

لیکوال:

پوهاند حبیب الرحمن ہالہ

ژباړن:

محمد اکبر نیازی

۱۳۹۴ ل کال

کتاب پېژندنه:

- د کتاب نوم: په اسلام کې د بشر حقوق
ليکوال: پوهاند حبيب الرحمن هاله
ژباړن: محمد اکبر نيازی
خپروندی: د افغانستان ملي تحريك، فرهنگي خانگه
وېبپاڼه: www.melitahrik.com
کمپوز: ژباړن
ډيزاين: ضياء ساپی
پښتۍ ډيزاين: فياض حميد
چاپشمېر: ۱۰۰۰ ټوکه
چاپکال: ۱۳۹۴ ل کال / ۲۰۱۵ م
د تحريك د خپرونو لړ: (۹۰)

يادونه: د چاپ حقوق له ملي تحريك سره خوندي دي او د کتاب د محتوا مسوليت ليکوال پورې اړه لري.

لړلیک

مخ	سرلیک
۱.....	سرریزه.....
۵.....	د ژباړن سرریزه.....
۶.....	لومړۍ څپرکۍ: په اسلام کې د بشر حقوقو ته یوه عمومي کتنه.....
۷.....	د بشر حقوقو په اسلامي چوکاټ کې ازادې.....
۱۴.....	د بشر حقوق: د اسلامي او غربي فکر او عمل ترمینځ پرتلنه.....
۱۹.....	د حقوقو او ازادۍ قرآني مفهوم.....
۲۱.....	په اسلام کې د بشر حقونو څانګې.....
۳۳.....	په غرب کې د بشر حقوق.....
۳۶.....	د بشر حقوقو اسلامي نسخه.....
۳۷.....	الف: عمومي اساسي حقوق.....
۳۷.....	ب: د یو اسلامي هیواد وګړو حقوق.....
۳۸.....	ج: د دینمنانو حقوق.....

د: د بنغو حقوق..... ۳۸

اسلام د بشر حقوقو مسایلو د حل لارې په توګه..... ۳۹

دویم څپرکی

په اسلام کې د بشر حقوقو عمومي تیوری..... ۴۱

۱- په بنسټیزه نظامنامه کې د بشر حقوقو وده..... ۴۱

۲- په اسلام کې حقوق..... ۵۲

الف: مالوم او مجرد حقوقو..... ۵۲

ب: نسبي او قطعي حقوق..... ۵۳

ج: د خدای (ج) او بنده حقوق..... ۵۸

د خدای او بنده د حقوقو مشخصات..... ۵۸

د: په شتمنی او په پورونو کې ټاکل شوی حق..... ۵۹

ه: قانوني او دیني حقوق..... ۶۰

۳- په اسلام کې خپلواکي..... ۶۰

د خپلواکو اعمالو ډولونه..... ۶۱

توله ایزه خپلواکی..... ۶۷

٦٧.....توله ايز واكونه

٦٧.....٤- په اسلام کې دندې

د تحريك يادښت

د افغانستان ملي تحريك د (۱۳۹۳ ل) كال په پيل كې له خپلو گرانو هېوادوالو سره ژمنه كړې وه چې د دې كال په بهير كې به (شل عنوانونه) بېلا بېل ديني، علمي، ادبي او ټولنيز اثار خپلې ټولنې ته وړاندې كوي. ملي تحريك دا ژمنه د ياد كابل د كب پر (۲۸) مه نېټه پوره او د يوې پرتمينې غونډې په ترڅ كې يې شل عنوانونه علمي اثار هېوادوالو ته وړاندې كړل. ملي تحريك په ياده غونډه كې ژمنه وكړه چې د (۱۳۹۴ ل) كال په بهير كې به انشاء الله د خداى (ج) په نصرت ټول ټال سل (۱۰۰) عنوانه بېلابېل علمي اثار ټولنې ته وړاندې كوي. طبيعي خبره ده چې دا اسانه كار نه دى، ډېر زيات زيار او زحمت ته اړتيا لري، خو ملي تحريك ټينگ هوډ كړى چې خپله دا ژمنه به هم د تېرې ژمنې په څېر عملى كوي. دا اثر چې ستاسو په لاس كې دى د همدې (سل عنوانونو) ژمنه كړو اثارو له جملې څخه دى، چې د چاپ جامه اغوندي. ملي تحريك هيله لري چې له دې اثر څخه به زموږ هېوادوال په زړه پورې گټه پورته كړي. ملي تحريك له ټولو هغو ليكوالو، ژباړونكو، سمونچارو، مالي او معنوي مرستندويانو او چاپ چارو څخه چې ددې اثارو د چاپ په دې ټول بهير كې يې يو بل سره مرسته او ملگرتيا كړې او دا فرهنگي بهير يې بريالى كړى، د زړه له كومې مننه كوي او كور وداني ورته وايي.

د هېواد د فرهنگ د ښېرازۍ په هيله

د افغانستان ملي تحريك فرهنگي خانگه

سريزه

دبشر حقوق زمونږ د ژوند بنسټيزه او په عين وخت كې د جگړې له مينځه وړونكې موضوع ده، كه څه هم د لود يځو ټولنو سياسي خوځښتونه او ټولنيز بدلونونه د رسانس دورې وروسته د پوهانو په اثار كې د بشر حقوقو د مفورو بنسټونو كوي، خو په واقعيت كې دغه امر په دوه وروستنيو پېړيو كې خپله د نفوذ لار د غرب په لور پرانستله، د ملگرو ملتونو له جوړېدو او پرمختگ وروسته د بشر حقوقو د نړيوالې اعلاميې په چوكاټ كلكه مبارزه وكړه او په وروستيو لسيزو كې پرې ټينگار خورا زيات شو.

په بشر حقوقو د ټينگار عوامل د بيلابيلو سياسي جرياناتو مختلفې دورې گڼل كېږي پدې مانا ددې پرځاى چې قانوني او اخلاقي صبغه ولري نو ډېر ځلي د سياسي تكتيكونو په توگه كارول شوي، څرنگه چې په هغه وخت د فاشيزم او ورپسې د سوسياليزم په وړاندې و كارول شول او له هغوى سره سره اوس ترې د اسلامي بنيادگرايي په وړاندې گټه اخيستل كېږي.

په يوه خبره، هر وخت چې د غريبانو گټې له خطر سره مخامخ شوي نو د بشر حقوقو له لارې يې په وړاندې مبارزه او بيرته ترلاسه كولو لپاره يې كارولي، همدا د بشر حقوقو د ملاتړ د ادعا په رڼا كې وو چې دامريكيې متحده ايالات يې د شوروي اتحاد او كويت يې د عراق له تسلط څخه وژغورل او د سوماليا د سياسي بحران د له مينځه وړلو لپاره يې خپل عساکر وليږل. د سياسي لارو په كارولو سره د بوسنيا د خلكو د حقوقو

ساتنې لپاره لاريون وشو ترهغه پورې چې د بشر حقوقو موضوع د کرغېړنو انگیزو څخه جلا او په اسلامي اخلاقي معیارونو ټینګه او د قانون په چوګات کې ورته ځای ورنکړل شي نو د بشر حقوقو د ملاتړ ادعا به له تشو شعارونو څخه بل څه نه وي، د بشر حقوقو اعلامیه چې په غربي هیوادونو کې پرې ډیره تکیه کېږي نو دا یو غیرقانوني سند دی چې یو څو بڼکاره مادې لري چې تراوسه د ملل متحد سازمان له لوري نه دي تصویب شي او د هغې د عملي پلي کولو لپاره تراوسه کومه نړیواله اصولنامه نه ده جوړه شوې او تراوسه یې د اړوندو ادارو د پرمخ بیولو لپاره کومه اداره نه ده رامینځته شوې او تراوسه یې د مخالفینو لپاره کوم مقررات او قوانین نه دي وضع شوي، محکمه نه ده رامینځته شوې، او تر ټولو اړینه دا چې له همدا اوسه د ملل متحد سازمان غړو چې د امنیت په شورا کې د ویتو حق لري پخپل مینځ کې تبعیض ته لمن وهي له دې سره سم کمزوري هیوادونو د بشر حقوقو د ملاتړ، ساتنې او ادعا څخه هیڅ غوښتنه نشي کولای.

پداسې حال کې د بشر حقوقو د دفاع لوړ اوازونو د نړۍ په ګوټ ګوټ کې د تبلیغاتي وسایلو په وسیله د وګړو غوږونه یې کانه کړي دي د دریمې نړۍ هیوادونه په ځانګړې توګه د اسلامي هیوا دونو د اتباعو حقوق چې بې برخلیکه او بې دفاع پاتې دي اوس هم د واکمنو او سرمایه دارو خلکو له خوا تر پښو لاندې او د ملاتړ لپاره یې مدعیان هم په بڼکاره توګه مرسته نه کوي خو له بده مرغه د بشر حقوقو د ملاتړ مدعیان یوازې په رسنیو کې د اړوند رپوټونو په خپرولو او تش په نامه خبرو سره خلک غولوي. هیچا د متخلفانو لپاره کومه جزا ونه ټاکله او نه

يې هم پر وړاندې خپل غبرگوونه وښودل هيڅ موسسه يا سازمان نشته چې د بشر حقوقو د متخلفانو په وړاندې يې قوانين وضع او په سمه توگه يې عملي کړي او احياناً هم دا قوانين وضع شوي خو په بشپړه توگه په تيوري کې پاتې او په عملي ډگر کې هيڅ ډول اقدامات نه دي ترسره شوي، که په رښتيا هم نړيواله ټولنه د خپلو غړو د بشر حقوقو ملاتړ کوي نو بايد د دبشر حقوقوتش په نوم نړيوالې اعلاميې او شعارونه څخه تيراو د غوره اسلامي کلتور له مخې يوه جهانشموله مسوده جوړه او تصويب کړي ځکه اسلام سپيڅلي دين حقوقو بشر يوازې په تيوري ډول نه پيژني بلکې د عملي کولو لپاره يې داسې عادلانه او گټور گامونه پورته کوي چې نه نړيوالو په تير ژوند کې کړي او نه به يې په راتلونکي کې پورته کړي اسلام پخپل يو نيم زر کلن عمر کې ورته په بشپړه او گټوره توگه پاملرنه کړې ده اسلام په داسې پراخه توگه دې لورې پاملرنه کړې چې د انسانانو د ژوند پرمهال حقوقو ترڅنگ له مرگ وروسته حتا د جنين پروخت يې هم ځانگړي حقوق ټاکلي دي.

د نړيوالو اړتياوو ته په کتو سره په اسلامي پوهانو باندې ده چې تر نورو مخکې شي اونيو بشر حقوقو کې له قراني او ايتونه څخه گټه واخلي. له نيکه مرغه چې په ۱۳۶۶ کال په ايران کې د بشر حقوقو د تدقيقي مطالعې لپاره په اسلامي قوانينو او عقايدو ولاړ کنفرانس په لاره واچول شو چې پکې د نړۍ ډيرو اسلامي هيوادونو عالمانو گډون کړی وو. همدا ډول هغه تحقيقي او ژورې مقالې چې په کنفرانس کې وړاندې شوې د يو اثر په توگه راټولې او جوړ شو حتا ددې کتاب ژباړه وروسته بيا په انگليسي ژبه هم چاپ شو.

کله چې په افغانستان کې د ازادو لیکوالانو په اتحادیه کې د کتابونو د چاپ اداره پرانستل شوه نو ماله تیراثر څخه په گټې اخیستنې، د دوه کتابونو لیکل ماته راوسپارل شول چې یو د په اسلام کې د ښځو حقوق او بل یې په اسلام کې د بشر حقوق زما په غاړه شول.

څرنګه چې لومړۍ رساله ډېر له انگلیسي ژبې څخه راوژباړل شو نو د کمپیوټر او نورې چارې یې هم ډیپې په چټکې سره پای ته ورسیدې خو له بده مرغه له مالي ستونزو له کبله ددې کتاب د یو کال لپاره وځنډید

د روان کال د دویمې په تودو ورځو کې د ازادو لیکوالانو د اتحادیې څخه د دویم کتاب د جوړولو پیغام خپور شو له یوې خوا دا چې د لومړي کتاب په پرتله د دویم کتاب موضوع یو څه پراخه وه او له بلې خوا د هغه د چمتو کولو موده هم ډیره لنډه وه او له دریم اړخه په هیواد کې روانو وینې توپرونکو او ترینګلو چارو د مواد په راټولو کې آرام نه پرېښودم

پداسې حال کې چې موندل یې هم خورا ستونزمن وو نو ما هم دې موضوع اجمالي کتنه خو ټولو اړخونو ته وکړه ددې لپاره چې زیات وخت مې نه درلود او موضوع هم پراخه نوکیدای شي چې په ځینو ځایونو کې راڅخه اشتباهات شوي خو دومره مې ترسره کړي چې یو لوستونکي ته ددې پوهه ورکړم چې په راتلونکي کې یې څوک له حقوقو سره لوبې ونکړي. او په پای کې د افغانستان د ازادو لیکوالانو اتحایي په ځانګړې توګه له پروفیسور رسول امین د اتحایي مشر، د وفا د جریدې مسول زلمی هیوادل، له شهروز جانبا، او له سیدحسن پاچا کمپیوټري کمپوزر څخه یوه نړۍ مننه کوم.

پوهاند حبیب الرحمن هاله

۲۵ وږی ۱۳۷۳ هـ ق حیات اباد — پېښور

د ژباړن خبرې

د لوی څښتن تعالی شکر ادا کوم چې دا دی د خپلو ژباړو لړۍ مې په اسلام کې د بشر حقوقو تر ژباړې پورې رواغځوله. په اسلام کې د بشر حقوق کتاب چې د ښاغلي استاد پوهاند حبیب الرحمن هاله له خوا په دري ژبه لیکل شوی او د بشر حقوقو د بیلابیلو اړخونو په اړه گټورې او په زړه پورې خبرې او لارښوونې لري پدې وتوانیدم چې پښتو ژبې ته یې راوژباړم ترڅو پښتانه لوستونکي هم له دې گټور اثر څخه گټه پورته کړي او هیله لرم چې لوستونکي به پکې د بشر حقوقو اړوند د خپلو یو لړ پوښتنو ځوابونه هم پیدا کړي.

خو له څوکالو راهیسې چې زیږدلی یم د خپل هیواد او قوم ناخوالو ځورولم او له خپلو پښتنو مشرانو سخت گيله من، لا تراوسه مې دا گيله پرځای پاتې ده. د هغه احساس او مسولیت له مخې چې څښتن تعالی او د دې خپل غمخپلي قوم چې د ناپوهۍ په تور تیارو کې ژوند کوي په وړاندې درلود او د ژوند ترپایه به یې ولرم، نو ما هم ددې مسولیت د ادا کولو لپاره د کتابونو ژباړې ته چې اوس مهال د پوهې په ډگر کې ورته ستره اړتیا لیدل کیږي ملا وتړله ترڅو د پوهې له اړخه ددې قوم او ژبې حق تر خپلې وسې ادا کړم.

لومړی څپرکی

په اسلام کې د بشر حقوقو ته عمومي کتنه

له کومه وخته چې انسان نړۍ ته سترگې غړولي په ځانگړې توگه هغه وخت چې ټولنيز ژوند يې پيل کړ نو د تيورۍ له مخې د يو لړ حقوقواو مکلفيتونو څخه هم برخمن شول.

خو د بې شمېره نظرونو پر بنسټ لکه: د ټولني افرادو د هغوی د حقوقو په ورکولو کې د واکمنو ناغېري او يوازې په نوم د هغوی حقوقو ته پاملرنه او داسې نور...

پدې برخه ځيني اقدامات هم ترسره شوي، البته يوازې په اسماني دينونو کې، نه په تخيلي او په کيسو ولاړو دينونو کې؛ خو د بشر دوستۍ په فلسفه کې بيا دا دواړه (حقوق، مکلفيتونه) مهم او يو له بل سره لازم الملزوم گڼل کېږي.

د هماغه اجتماعي ژوند له پيل څخه تراوسه پورې زموږ ټوله تکيه په مکلفيتونو او د حقوقو اړوند فکرونه د لنډې مودې لپاره په عمل کې پياوړه شويدي.

يوازینی دين د اسلام سپېڅلی دين دی چې د اجتماعي ژوند په مختلفو برخو کې له هر ډول انساني تبعيض پرته دواړو برخو (مکلفيتونو او حقونو) ته بشپړه پاملرنه او انسانانو ته يې وړاندې کړې دي.

د قرانکریم له دقيقې او ژورې مطالعې وروسته دا جوتیږي چې انسان څه ډول پيداشوی او له دې پيدايننت موخه څه ده؟

دغه راز دا حقيقت هم روښانه کېږي چې په اسلام سپېڅلي دين کې د نورو سياسي، ټولنيز او نظامي دينونو په خلاف د انسان اړوند حقوقو کلمه له وخته پکار وړل کېږي چې نطفې د مور په رحم کې ځای ونيوه،

اسلام يواځې ددې محدودې نړۍ حقوق نه، بلکې د ژوند او مرگ دواړو پړاوونو حقوق په روښانه توگه بيان کړي دي، په پوره ډاډ سره ويلي شو چې په اسلام سپېڅلي دين

کې د نورو ټولو دینونو او نظامونو په پرتله د بشر د حقوقو لمن پراخه او په بشپړ ډول سره خپرل شوي دي.

ددې لپاره چې د اسلام په سپېڅلي دین کې د بشر حقوقو په اړه خبرې وشي نو دا اړین برېښي چې لومړی آزادي، حق او دنده د اسلام له نظره وپېژنو او وروسته خپل بحث ته راوگرځوو.

په اسلامي چوکاټ کې د بشر حقونو آزادي:

ستر څښتن تعالی انسان د یو عاقل او سالم حواس لرونکي موجود پیدا او د خپل ځانگړې رحمت له مخې یې ورته د سمو کارونو لارښوونې کړې دي. خو انسان پخپله د خپلو نفساني غوښتنو او ناسمو لارو په مخکې نیولو سره ځان په ځنځیرونو او مصیبتونو کې اخته کړ.

روسو وایی: انسان نړۍ ته په خپلواکه توگه سترگې غړولي خو پخپله یې په خان باندې ظلم وکړ او د همدې ظلم له کبله په چټکۍ سره په ځنځیرونو وتړل شو. خپلواکۍ د انساني روحيې غوښتنې په توگه د انسان ژوند د تاریخ په اوږده موده کې په بیلابیلو ډولونو سره رامینځته شوېده.

د اسلام فیلسوف علامه اقبال لاهوري پدې اړه وایی: د انسان لومړني مور او پلار د ازادۍ د انگېزې په روښنایي کې مجبور شول چې له جنت څخه چې هلته د ازادۍ لپاره کومه برخه نه وه پرېږدي او د عمل نړۍ ته راشي.

نوموړی فیلسوف داسې فکر کوي چې گواکې د ازادۍ په چوکاټ کې د عمل د ترسره کولو امکان رامینځته کیږي، اسلام د عیسویانو دا نظر نه مني چې ادم علیه سلام د خپلې لومړنۍ گناه له کبله له جنت څخه وویستل شو.

هر هغه څه چې د اسلام څخه وړاندې د یهودیانو د دودونو په اساس (دانسان نسب) فکر کېده د اسلام له پلوه د ازاد ژوند په لور د انسان تگ سره تعبیرېده.

انسان په نسبتې په ډول ځمکې ته راتگ پخپلې ازادې ارادې سره وکړ ترڅو دلته ابدي ازادۍ ته لاسرسی پیدا کړي او د خپلو اعمالو په ترسره کولو سره خپل ژوند تېر کړي.

د ازادۍ د ترلاسه کولو انگېزه چې د ژوند په هره برخه کې رامینځته کېږي هغه د ازمايښت په وړاندې دروي.

د بشر تاریخ د پرلپسې ازادۍ د موندلو څخه پرته بل څه نشي کېدای او دا ډول موندنه څو اړخیزه بڼه لري، لکه له اړتیا، وېرې، طبیعي ځواکونو، د همنوعو له ظلم، له بې عدالتۍ، موهوم پالنې، تعصب، له نژادي او قبیلوي وفاداریو او په پایله کې په ځان باندې تمټیا (EGO_ Center) ټول هغه څه دي چې د انساني ژوند د فعالیتونو اساس جوړوي.

انسان ددې ازاديو د ترلاسه کولو په موخه په تدریجي ډول بیلاییل پراوونه تېر کړېدي او دغه ازادۍ مادي او معنوي بڼې لري.

مادي او معنوي ازادۍ دواړه یو له بل سره نه جلا کېدونکې اړیکه لري او په عین وخت کې یو د بل بشپړونکي هم دي. کله چې له دواړو څخه د یوه په لور پاملرنه کمه شي نو د پلټنې په لار کې یې بیلاییل خنډونه رامینځته کېږي.

ددې ډول ازاديو مادي لور ته له لازمي کچې زیاته پاملرنه او معنوي لور ته یې ناغیرې ددې لامل شوه چې معاصر تمدن له زیان سره مخامخ کړي.

دین د انسانانو د ازادۍ په لاره کې ستر کوښښونه او هڅې کړېدي. پداسې حال کې چې فلسفې یوازې له عقلاني ازادۍ سره خپله مینه او علاقه ښودلې ده.

هنر او ادبیات له دواړه ډوله ازاديو سره په مختلفو مرحلو کې علاقه لري، پداسې حال کې چې د ساینس او ټیکنالوژۍ هڅې تل د مادي ازادۍ ترلاسه کولو په لور متوجه وي. د بشر ټول فعالیتونه د ازادۍ پلټنه او د انسان هر اړخیز تکامل د بیلاییلو ازاديو د تدریجي تحقق د پراخوالي څرگندوی کوي.

د انسان تکامل جلا او په عین وخت کې له بیولوژیکي تکامل سره مبارزه کوونکی دی، د لومړي تکامل سیر د دویم تکامل له سیر چې په بشپړه توگه جبري او

میخانیکی ده په پرتله د انسان اراده او غوښتنه د ازادۍ ترلاسه کولو په لار کې پرېکنده او حیاتي رول لري.

اسلام د انسان د پیدایښت د تکامل پرمهال چې بشریت هغه وخت متوازنو مادي او معنوي ازادیو ته اړتیا درلوده د ټولو ازادیو په وړاندې د تجسم په توګه مبارزه وکړه، اسلام په هغه وخت کې چې مادي پرمختګ په جنیني ډول وو، د راتلونکي چټک پرمختګ لپاره یې د مادي برخې وړاندوېنه وکړه، البته د حکومت او انساني ټولني د راتلونکي پرمختګ وړاندوېنه د الهي معنوي لارښود ضامن دی. دهمدې واقعیت پر بنسټ په څغرده ویلای شو چې اسلام د تلپاتې لارښوونې زمينې برابرونکی دی، دغه راز اسلام ټولو ازادیو ته په پاملرنې د انسان د راتلونکي تکامل وړاندوېنه هم کړې ده، پداسې حال کې چې د اسلام سپیڅلي دین له ظهور سره سم د انسان ذهن د ستر بشریت د پیدایښت په نامحدودو امکاناتو باندې د پوهیدا توان نه درلود ځکه هغه تراوسه د آزمایشت او تجربې عقلاني وسایلو ته وده نه ورکړې. قرانکریم د وروستنۍ الهي وحی په توګه اجتماعي، سیاسي او اقتصادي پرمختګونو په برخه کې ټولو علمي او اخلاقي اصولو ته په پام سره د انساني لارښوونې ستره وسیله وه. په بیلابیلو برخو کې د خپلواکيو د اړتیا عظیمي حد د نورو ازادیو د پلټنې لپاره زمينه برابروي.

دا قراني اعلامیه چې څښتن تعالی دین بشپړ او ورسره یې د انسانانو لپاره پکې بیلابیل نعمتونه هم ځای پر ځای کړي او دا ددې استازیتوب کوي چې انسان کولای شي خپله ازادۍ په پوره ډاډ او انرژي سره له اسلامي لارې څخه ترلاسه کړي، اسلام د ټولني، دولت او فرد په اقتصادي فعالیتونو کې پر فردي کچه وي او که په ټوله ایزه کچه اغیز اچوي.

ازادې له دوو لارو پېژندل کېږي؛

یو د تیورۍ او پیدایښت (هستي) پېژندنې له پلوه او بله د ټولنیز عمل د لیدلوري له پلوه؛

د خپلواکۍ د ترلاسه کولو انگېزه چې د خدایي ورکړې نوم هم ورته ورکولای شو په انساني طبیعت کې په ذاتي ډول نغښتې وي.

لکه ددې عرب په قول: هر هغه څه چې انسان له ستر څښتن تعال څخه وغوښتل نو خدايتعالی ورکړل اوله هغه پرته پرې بل هېڅ شې په جبري توگه تحميل نه شول او دغه ازادۍ په انساني طبيعت کې د يو ستر امانت په توگه کېښودل شوه خو، هغه د خپلې وړتيا په مرسته کشف او وده ورکړه.

د معاصرې فلسفې پر بنسټ خپلواکۍ د انسان گوهر ده او پيدايښت يې پرې همدې خپلواکۍ ټينگ دی، دغه نظريه له اسلامي جهانبښی سره ورته او يو شان ده.

په قرانکریم کې ډېری ايتونه موجود دي چې د انسان ازادۍ ته هم د ارادې او هم د عمل له پلوه اشاره کوي، دغه راز قرانکریم د بشر د خپلواکۍ په بيلابيلو مرحلو او درجو باور لري، پدې مانا چې ټول انسانان چې د ځمکې پر سر ژوند کوي د مساوي ازادۍ لړل او ترې په مساوي توگه د گټې اخيستلو توان نه لري. له همدې کبله هرانسان ته د هغه د توان سره سمه ازادې ورکړل شوې.

انسانان د خپلو ازاديو څخه د گټې اخيستني د توان ترمينځ دا توپير جوتوي چې قدرت لرونکي اشخاص د ازادۍ اړوند ځواکمنه او کمزوري اشخاص کمزورې انگېزه لري.

د همدې اختلاف پر بنسټ هر هغه څه چې په پيغمبرانو، اولياوو، اجباري گنل کېږي له عادي کسانو څخه يې تقاضا(هيله) نه کېږي.

قران کریم پدې برخه کې فرمايي: ستر څښتن تعالی د خپلو بنده گانو د توان څخه لوړ بار د هغوی پر اوږو نه اچوي دغه اصل د افرادو په بيلابيلو دريځونو کې صدق کوي. انسان د خپل فطري استعداد پر بنسټ پدې شرط چې پخپله رضایت ولري يوې دندې يا کار په ترسره کولو مجبورېږي.

ټول الهي اوامر پدې متکي دي، چې گواکې انسان په ژوند کې د ټولو کارونو ترسره کولو توان لري، څرنگه چې ځيني افراد دغه امر پخپله خوښه ځای پر ځای کوي او ځينې نور يې نورو ته ورسپاري او دهغوی په واسطه يې ترسره کوي، د خپلواکۍ اطاعت کولو او نه کول دواړه په انسان پورې تړلي دي. له کومه ځايه چې هر انسان پخپله خوښه او علاقه او د نورو له لوري د يو عمل په ترسره کولو مجبورېږي، نو په

همدې سره بيا هر فرد د خپلو اعمالو مسؤل دی او د همدې مسؤليت له کبله د مکافاتو ياهم مجازاتو وړ گرځي.

دا يو منل شوی ديني اصل دی، چې څښتن تعالی هېڅ وخت له وړاندې د برنامه ريزي شوي اعمالو ترسره کول په انسانانو نه تحميلوي.

انسان دی چې خپل د طبيعت چوکاټ جوړوي په همدې بنسټ انسان د خپل برخليک په ټاکلو کې مسقيه آ لاس لري.

که چېرې انسانان پخپله خوښه خپل کارونه ترسره نه کړي او د نورو له خوا پرې په جبري توگه دا کار ترسره شي نو دلته بيا د جزا او مکافاتو مسئله په کړن پورې تړلې نه ده او ترسره کوونکی يې گرم نه شمېرل کېږي، ځکه د جبري عمل ترسره کول د ترسره کوونکي شخص گناه او عيب نه گنل کېږي، او ددې ډول عمل په ترسره کولو سره به ياد شخص ته د ستر څښتن تعالی له لوري د عذاب او مجزا ورکولو (نعوذبالله) غير عادلانه وي.

له دې وړاندې د کلام ټولې مشاجرې او شخړې بېخايه او ناوړه دي. د جبر يونو عقیده د اسلامي ښوونو په وړاندې واقع کېږي. خو پدې سره سره بيا هم جبري عقیده د واکمنو له مشورو سره برابره ده او په اسلامي ټولنو کې ورته پراخوالی ورکړل شوی دی.

اقبال ددې لامل چې ولې د اسلامي واکمنو او مشرانو له خوا د هغوی اتباعو ته خپلواکي نده ورکړل شوې په لاندې ډول بيانوي:

اموي موقع غوښتونکو ماديات پرستو په يوه پلمه اړتيا درلوده څو د کربلا ناوړه عمل توجيه او د خلکو د احتمالي خوځښت په وړاندې د معاويه له بغاوت څخه گټه پورته کړي.

يو شخص حسن بصري ته وويل چې امويانو مسلمانان ووژل او خپله دا کړنه يې د قضاوت لپاره څښتن تعالی ته وسپارله.

حسن بصري وويل: د څښتن تعالی دښمنان درواغجن دي پدې سره د اسلامي علماوو د نيوکو باوجود خپلواکه عقیده رامينځته شوه څو حکمراوايان يې په مرسته

خپلې گټې وساتي د اقبال په اند؛ د انسان په مجبوریت او بیوزلی باندې د امویانو جبري دندې د اسلام خلاف یوه روښانه او ښکاره ظلم او جفا ده. البته ټول حکومتونه او حاکمان چې ملت یا وگړو ته ازادۍ نه ورکوي نو د اسلام خلاف عمل کوي او د گناه مرتکب گرځي. د یو حکومت یا دولت له خوا خپلو اتباعو ته ازادې ورکول د هغوی د مسلماني اندازه څرگندوي یانې په هر کچه د ازادۍ ورکول د دوی د مسلماني درجه ښايي.

هر انسان د خپلې ازادۍ په روښنایي کې ددې توان لري چې...

۱ — پخپله خوښه هغه عملونه ترسره کړي چې د ځان لپاره یې ټاکلي وي؛

۲ — هغه عمل چې په ترسره کولو یې مجبور وي نو د ترسره کولو توان ورته ښل کېږي؛

۳ — حتا هغوی چې اصول نه پرځای کوي نو د نه ترسره کولو توان ورته ورکول کېږي، دغه راز هغوی خپلواک دي او د خپلې ارادې څښتنان وي چې یو عمل ترسره کړي او که نه؛

د خپلواکۍ عملي لوری د هر انسان په فردي او ټولنیزو دندو پورې تړلی وي، هر دنده د وړاندوینې د شرط په توگه ازادۍ او اجرائیه قوې ته اړتیا لري او د قانون له مخې دغه امر د حق په نوم یادېږي.

د ازادۍ حق لرل او د خپلې خوښې کارونو ترسره کولو توان د طبیعي حقوقو په نوم یادېږي.

د خپلې خوښې عمل ترسره کولو او ازادۍ ته طبیعي حقوق ویل کېږي؛

د اجتماعي کارونو ترسره کول او پکې شته ازادۍ ته مدني حقوق ویل کېږي؛

د دولت اړوند کارونو ترسره کولو ازادۍ ته سیاسي حقوق ویل کېږي؛

په محکمه کې له خپلو حقوقو څخه دفاع کولو ازادۍ ته قانوني حقوق ویل کېږي؛

حق په خپلواکۍ ټینګ دی ځکه ازادې انسانانو ته د هغوی د دندو ترسره کولو حق ورکوي او له ازادۍ پرته حق هیڅ مانا نه لري، همدا ډول له حق پرته ازادۍ د یو بې گټې عمل یا د یو داسې مقولې په څېر وي چې مینځ یې تش وي.

په هره ایډیالوژۍ کې ازادې له خپلې تیورۍ سره سه ځانگړې مانا او صبغه پیداکوي،

د بشر حقوق

د غربي او اسلامي نظر او عمل پر تلنه

د بشر حقوقو اعلاميه د فرانسې د انقلاب د لاسته راوړنې په توگه ۱۷۸۹ د اگسټ په ۲۶ نېټه بشپړه شوه هغه نظرياتو چې دې اعلاميې ته د انقلاب د لارښود قدرت ورکړ هغه د انسان طبيعي حقوق او ملي حاکميت وو، چې د طبيعي حقوقو په سرريزه کې تعريف شوي و او د يو نه ليرېدونکي او سپېڅلي څيز په توگه منل شوي وو، ځکه د هغو حقوقو په اړه داسې فکر کيده چې گواکې د انسان له طبيعت سره (گډ) يو ډول ده.

دغه حقوق په دويمه ماده کې د ملکيت او امنيت ازادۍ او استبداد په وړاندې د مقاومت حق په توگه پېژندل شوی وو، خپلواکي (ازادۍ) دوه بڼې لري چې يو فردي او بله يې مفکوروي ده.

د مطبوعاتو او بيان ازادۍ په پينځمه او شپږمه ماده کې ذکر او ساتل شوي دي. (۶ — ۹) فقرې د قانون په وړاندې د برابرۍ اصل او (۵ — ۱۳) فقرې يې د مالي او مدني برابروالي اصولو تامينول.

حق د يو شي مالکيت، د يو شي د پکاروړنې د گټې ادعا يا د يو امتياز او يا هم د قدرت په مانا سره تعريف شوی دی.

له قانوني پلوه د حق مانا په يو شي باندې د انسان حقوقي ادعا (دعوي) ته ويل کيږي، او يا هم د واکدارانو له لوري قانوني او ورکړل شوي صلاحيت ته ويل کيږي. د قانوني حق موجوديت د جبري قانون په شتون دلالت کوي چې يو له بله پرته بې مانا او ژوندی نه پاتې کيږي.

مدني حقوق هغو حقوقو ته ويل کيږي چې د افرادو په تابعيت پورې تړلي وي او په يو مدني عمل سره د انفاذ په وړاندې واقع او يا هم تعديل مومي، دا په نسبي او مطلقو حقوقو ويشل کيږي، مطلق حقوقو په انسان کې فطرتاً نغښتي وي.

نسبي مدني حقوق هغو حقوقو ته ويل کيږي چې د خلکو او دولت تر مینځ موجود وي، لکه د حکومت له لوري ساتنه، د تابعيت حق چې د حکومت سره ده دخلکو په اړوند دی.

د مېرمنې او خاوند، کورنۍ او بچيانو، بادار او غلام ټول له حکومت سره متقابلې اړیکې لري او د انسان لپاره فطري او ذاتي خاصيت لري.

د بودير له ويناوو سره سم حقوق پر دولت يا هم حکومت دواړو باندې بر دي.

جانسن پدې عقیده دی چې مدني حقوق د ټولنې هر فرد ته په ځانگړې ډول ورکړل شوي. پداسې حال کې چې سياسي حقوق د رايې په ترلاسه کولو يا په دولت يا اداره کې د ټاکنو په ترسره کولو سره ترلاسه کيږي.

د بودير په عقیده ځيني طبيعي حقوق لکه د خصوصي ژوند حقوق، که څه هم ظاهراً طبيعي دي خو ممکن ريښتني يا واقعي ونه اوسي.

د بشر حقوقو د اعلاميې په برخه کې بل گام په کال ۱۹۴۸ د ډسمبر په مياشت کې د ملل متحد له خوا واخيستل شو او د بشر حقوقو نړيواله عمومي اعلاميه چې د ازادۍ د فرمان Magna Carta په نوم هم يادېږي تصويب کړه او د شخصي ژوند، امنيت، له زندان څخه د خلاصون ازادې، او په ښکاره توگه د يوې بېطرفه محکمې له لورې د مذهب، وجدان، ټولنو، کار، زده کړې او پالنې ازادې او په علمي او هنري برخو د خلکو برخه اخيستنه ورسره وروسته ورزيات کړل شول.

غربي متمدنه نړۍ مجبوره وه چې اوږده لار ووهي خو د بشر حقوقو اعلاميې ته ځان ورسوي، د ملل متحد اعلاميه د فرانسې د حقوقو له اعلاميې وروسته د يوې نيمې پيړۍ په تيريدو باوجود د ټولې نړۍ په ځانگړې توگه د دريمي نړۍ هيوادونو د نژادي، رنگي، ايډيالوژيکي، ديني او مذهبي ارادو په رامینځته کولو کې ناتوانه شول.

د پرمختللو هيوادونو په انحصار کې د ازادۍ، بشر حقوقو او حاکميت تفسير په ښکاره توگه ثابت شويدي، پداسې حال کې چې غير انساني کړنې، تېري، استبداد، وران

کاري او د استعمارگرو لوري، د دريمې نړۍ هيوادونو په داخلي او بهرنيو چارو کې لاسوهنه ټول هغه څه دي چې دوی د ازادۍ او بشر حقوقو د ساتلو نوم ورکوي. د ازادۍ د لارې مبارزين به د دهشتگرو او انسان وژونکو په نوم وهل او ټکول کيدل هر هغه څه چې د ازادې ټولنې او بشر حقوقو د اتلانو په خوښه نه وو نو د دوی دا کړنه به د نړيوالو ډله ايزو اړيکو په وسايلو کې د بشر حقوقو څخه تخطي او سر غړونه گڼل کېده برعکس هغه هيوادونه چې په ښکاره ډول د تبعيض سياست پر مخ وړي له هغو هيوادونو سره چې ځان په اصطلاح د بشر حقوقو مدافعین بولي د نږدې اړيکو په اساس په ښکاره توگه سترگې پټوي.

صهيوستپانو يا نظامي ديکتاتورانو او د خلکو ضد نظامونه چې د خپلو غربي بادارانو گټې خوندي او تامينوي، ملکي خوځښتونه ټکوي او خپل دا عمل د مذهبي متعصبانو او د کلتور دښمنانو په وړاندې مبارزه بولي او توجیه کوي. په عمومي توگه ازادۍ او د بشر حقوق د تمدن د پوليسو (ساتونکو) او تفوق گرايانو د غوښتنو په رڼا کې تفسيرېږي.

که چيرې په اسلامي اصولو کې د تبعيض او تنگ نظرو پرته يو رښتيني توپير وشي او په رښتيني سترگه ورته وکتل شي، نو دا ادعا به په سمه توگه ثابته شي چې د اسلام سپيڅلي دين څو پيرۍ وړاندې د بشر حقوقو اړوند يو نړيوال پيغام وړاندې کړيدی چې پکې ټولې کورنۍ نيمگړ تياووې او نا برابروالی په تيوري او عملي ډول حل شوې دي.

اسلام په يو شمير عقايدو ولاړ دی او دا عقايد د سي پي پير چې د اصالت فلسفې بنسټگر دی له عقايدو او نظرونو سره جوت توپير لري. که څه هم دا يې د پيروانو له لوري عملي کيږي پداسې حال کې چې هغه نظرونه چې عملي بڼه ونلري پخپل حال پاتې کيږي.

له همدې ځايه ده چې، هر هغه څه چې اسلام تبليغ کړل نو ټول د رښتنيو او اصيلو مسلمانانو له لوري عملي او پلي شول. له کومه ځايه چې پکې د تيورۍ او عمل مطابقت په بشپړه توگه حل شوی که چيرې په کوم ځای کې ددې دواړو ترمينځ

توپیر او نابرابری ته وکتل شي کولای شو ووایو چې پداسې حالاتو کې د اسلام اساسي شرط یانې په عقیده باندې عمل نه دی شوی.

اسلام له لغوي پلوه خپل رب ته د تسلیمیدو په مانا دی او دا تسلیمیدل پخپلو انساني غوښتنو برلاسی، د یو کسب او کمال د ترلاسه کولو لپاره مبارزه کول او د هغوی لپاره نه ختمیدونکې مبارزې رامینځته کول دي.

همغږې هغه وخت د انسان په ژوند کې تضمین او تامیندای شي چې یو د بل ترڅنگ ولاړ او هر یو خپل مسئولیت وپېژني.

دې حقیقت ته په پام سره چې ټولو ته د بشر حقوق ورکړل شوي نو خلکو متوازن او عادلانه جزا او مکافات ورکړل شي، اسلام هغه وخت چې ننی پرمختللی غرب په تیارو او ظلمت کې شپې او ورځې تېرولې او د ازادۍ او بشر حقوق له معقولو څخه په بشپړه توګه خبر نه وو د لومړي ځل لپاره د دې ټولني بنسټ کېښود.

که څه هم د یونان ستر تمدن له اسلام څخه وړاندې په بنيادي دولتونو کې د ډیموکراسۍ یو ابتدايي شکل معرفي کړی وو، وروسته روميانو هم د لنډې مودې لپاره یو شی چې د ډیموکراسۍ په شکل ښکار پده بنسټ کېښود، خو د یونان په ډیموکراسیو کې یوازې نارینه ازاد او ښځو په کې د رایې ورکولو حق نه درلود، او غلامان له هیڅ ډول حقوقو څخه برخمن نه وو د روم پراخه امپراطورۍ په واقعیت کې د یوه غلام دولت خاوند وو، چې په هغه کې یوازې اراده او حاکمه طبقه له ځینو حقوقو څخه برخمن ول.

د بیزانټین امپراطورۍ (د ختیځ روم) چې د روم امپراطورۍ ځای یې ونیو هیڅکله یې هم د حضرت عیسی ع تعلیمات او ښوونې عملي نه کړې.

د فکري ازادۍ په ورکولو او د عیسویت اصولو په اړه یې د پوښتلو مخنیوی وکړ، پاپانو (مذهبي مشران) هم په همدې اندازه د ازادو پوښتنو د زغملو په وړاندې مبارزه ونه کړه.

په شاهي استبدادي او روحاني حکومتونو کې عیسویت د دیني او مذهبي اقلیتونو په مقابل کې له تبعیض څخه کار اخیستل کیده یا به هم اعدام کیدل.

ټولنيز جوړښت — د پارس امپراطورۍ سياست هم په عين اندازه استبدادي وه، څنگه چې پکې يوازې روحانيون او اشراف له ځينو حقوقو څخه برخمن وو په هغې ټولنه کې به عادي وگړو اصلاً د يو ازاد فکر کولو حق نه درلود او لاسرسی يې ورته ناممکن وو او له ټول حقوقو څخه يې برخې وو.

د هندوستان ټولنه او دولت هم پر همدې طبقې ټينگ دی او ټولنه يې د ټيټو طبقو او مطلق اکثريت څخه جوړه شوېده خو هېڅکله هم له دوی سره د انساني موجود په څير چلند نه دی شوی.

دوی په همدې بدو حالاتو کې ژوند کاوو چې د اسلام سپيڅلي دين ظهور وکړ او د ټولو هوساينه او آرامتيا يې د نژادي، فکري، رنگي، قومي، عقيدوي تبليغاتو پرته او ورته د مساوي حقوقو ورکړه تضمين کړه.

د راشدین خلفاوو تر ځلانده دورې وروسته اسلامي حکمروايانو د اسلام د پيغمبر او اصحابو له لارې څخه ووتل خو ددې باوجود يې تيرو يا معاصرو هيوادونو خپلو خلکو ته د پوره ازادۍ او حقوق ورکول نه يوازې مسلمانان بلکې د اسلامي دولت په خاوره کې غير مسلمان هم له پوره ازادۍ څخه برخمن وو.

سيد امير علي پخپل اثر (د اسلام روح) کې وايي چې اسلامي دولتونو هېڅکله هم د نورو عقايدو کې لاسوهنه نه ده کړې. پداسې حال کې چې اور توډکسانو به يهودان او نسطوريان په وحشيانه ډول اعدامول او وژل نو پداسې حال کې اسلام دوی ته پناه ورکړه او د هغوی له ظلمونو څخه يې وساتل دغه راز اروپايي عيسويانو به جادوگرې بنځې او فاسدالعقيده وگړي په اور سوځول يهودانو او سيکولرانو(بې دين) به له عام وژنو سره له مينځه تلل.

اسلامي مشرانو به خپل غير مسلمان غړي په پراخې سينې سره زغمل هغوی ته به يې پخپل دولت او امپراطورۍ کې مساوي حقوق ورکول، د اسلامي دولت هره اداره به د مسلمانو اتباعو په څېر د ټولو پرمخ پرانستې وه.

پخپله د اسلام ستر ښوونکي (اموزگار) له يوې يهودي يا عيسوي بنځې سره د مسلمان سړي سره واده حلال او قانوني اعلان کړی وو، هغه حقوق چې د اسلام

سپيڅلي دين غير مسلمان اتباعو، ښځو او غلامانو ته ښځلي وو په بشپړه توگه بې ساري او انقلابي وو.

د ازادۍ او حقوقو قراني مفهوم:

د حقوقو او ازادۍ تر مينځ نه بېلېدونکې او متقابلې اړيکه موجوده ده، پدې مانا چې له يوې خوا له ازادۍ پرته حق مانا نلري او نه ترلاسه کېږي، له بلې خوا حقوق د انسان ازادۍ تر يوې کچې تضمینوي، دغه راز حقوق او دندې هم يو له بل سره متقابلې اړیکې لري، هر حق چې انسان ته ورکول کېږي نو ورسره انسان د يوې دندې ترسره کولو ته مجبوروي او هره دنده چې د انسان له لوري ترسره کېږي نو د هغه لپاره د ځينو حقوقو څخه د برخمنتيا لپاره زمينه برابروي.

دنده پخپله د نورو حقوقو ته د درناوي په مانا ده، او دا درناوی پخپل وار سره هر انسان ته د حقوقو ترلاسه کولو او عملي کولو لپاره په ازاده توگه زمينه برابروي.

د انسان ازادۍ پدې دلالت کوي چې گواکې ټول انسانان يو ډول ازادۍ او حقوق لري، له دې وينا څخه دا پايله او منطق په لاس راځي، چې د هر انسان ازادۍ د نورو انسانانو په ازادۍ سره تړل کېږي، خو دا قيد له فرد څخه خپله ازادې نه اخلي بلکې، پر ځای يې د ټولو انسانانو د ازادۍ ساتنه او ملاتړ هم کوي.

که چيرې يو فرد ته اجازه ورکړل شي، چې تردې کچې له خپلې ازادۍ گټه پورته کړي چې د نورو د ازاديو د کموالي او غصب سبب شي، نو پدې صورت کې به سره بیره پردې چې د هيچا ازادۍ پاتې نشي بلکې د ازادۍ مفهوم او مانا به هم ورسره له مينځه لاړه شي.

په همدې ترتيب ازادۍ پخپل ذات کې حق او حق يوه دنده ده، ځينې وخت دنده پر حق وړاندېوالی لري.

بيلگه: يو انسان خدای پېژني او د هغه اطاعت کوي، د غه دوه عملونه د اسلام سره سم د هر انسان لومړنۍ دندې دي، البته ددې دندو لپاره وروسته حقوقي تخصيص ورکول کېږي.

د څښتن تعالی په وړاندې په سمه توگه د دندې اجرا کول هغوی ته لاهم زياتي او ارزښتناکې ازادۍ ورپه برخه کوي. دا ډول ازادۍ انسان د څښتن تعالی په نافرمانۍ

کې هم پیدا کوي خو دا نافرمانی به انسان د نړۍ د غلامانو په یوه بده او ویرونکې خبره بدل کړي.

برعکس د خدای تعالی د اوامرو اطاعت انسان له ډېرو ناوړه اړیکو څخه ژغوري دغه اطاعت انسان ته نور حقوق او ازادۍ هم ورکوي، معمولاً حقوق پر دندو وړاندې والی لري او وړاندې شمیرل کیږي.

اصلاً ازادۍ، حق او دنده د یو مثلث درې ضلعې دي، او پدې مثلث کې قاعده د ازادۍ په توګه ګڼل کیږي، ولې که چیرې د مثلث هره ضلع له مینځه لاړه شي نو مثلث هم ورسره له مینځه ځي.

اسلام پورتنیو درې واړو اصولونو ته یو ډول حقوق ورکړي دي، او درې واړه یوځای د یو مسلمان اخلاقي، ټولنیز او سیاسي چلند انځوروي. دیني چلند د انسان د بیلابیلو لورو او کړنو د ټولګې یوه برخه ده.

د څښتن تعالی پېژندنه او اطاعت د انسان له اخلاقي، سیاسي او ټولنیز چلند له ډلې څخه شمیرل کیږي.

په حقیقت کې د چلند دغه بیلګې چې په بیلابیلو نومونو یادېږي یو له بل سره تړلي دي او یو له بل پرته د تشخیص وړ نه دي، اسلام د انساني چلند ټول حالات د یو موجود په توګه یو له بل سره تړلي بولي.

اسلامي جهان بینی انساني چلند ته؛ د یووالي او همبستگی له پلوه ګوري، د ټولو انساني فعالیتونو موخه په ټولو سطحو (پراونو) کې د عدالت رامینځته کول او تامینول دي.

له کومه ځایه چې په قران کریم کې په ټوله ایزه توګه د ازادۍ تضمین شوی له همدې پلوه د مومن او غیر مومن تر مینځ توپیر نشته په قران کریم کې چې د کوم عمل ترسره کولو امر شوی خیر او کوم چې منع شوی د شر راوړنکی دی البته خیر او شر د ټولو لپاره یو ډول دي، خیر او شر د حلالو او حرامو بنسټ یا اساس ګڼل کیږي.

څوک چې د څښتن تعالی اوامر چې د اسلام ستر پیغمبر حضرت محمد له خوا ورته رسول شوي دي پرځای کړي، لکه: پیغمبر هغوی ته د خیر کار کولو امر او د شر له کار

يې منع کوي. له اوږو څخه يې دروند بار لېږي او د هغه چاچې لاس بند وي (بيوزلي يې لاس نيولی وي) پرانيزي او له دې ډول حالت څخه يې ژغوري.

د خيږ او شر دغه اساسي اصل د شيانو او اعمالو طبيعت په سمه توگه د پلي کيدو وړ دی له همدې پلوه ده چې دا دين د فطرتي دين په نوم هم يادېږي، څرنگه يې چې مخکې يادونه وشوه هيڅ طبيعت په ځانگړې توگه پر انسان نه دی تحميل شوی خو، هغه پداسې ډول پيداشوی چې د هر څه خوړونکی (حلال شيان، غوښه او ترکاري) دی پدې سره مونږ ددې ايت (لاکراه فی الدين) په مانا ښه پوهيدای شو.

څښتن تعالی هغه څه چې انسان ورڅخه په ازادنه او اسلامي توگه گټه پورته کوي او ورڅخه خوند اخلي نه دي منع کړي، او هغه کارونه چې د انسان د خواشينۍ اوزيان لامل گرځي (بغاوت، بې عدالتی، نابرابری، ناوړه کارونه او داسې نور) منع کړي دي.

د عدالت په رالېږلو کې څښتن تعالی د انسانانو په ټولو کارونو کې د سختی نه بلکې د اسانۍ غوښتونکی دی.

د قرانکریم ټول اياتونه چې عدالت ته پکې اشاره شوې انسانانو ته يې پرته له کوم تبعيضه د پلي کيدو امر شوی او د پلي کيدو وړ دي، لکه خدای تعالی خپل پيغمبر ته داسې فرمايلي دي:

ژباړه: ما ته نه يې لېږلی خو ټولو عالمانو ته د يو لارښود او رحمت په توگه؛

په اسلام کې د بشر حقوقو ځانگړي:

د اسلامي قوانينو او مقرراتو په اساس که څوک په يوې مور چې حامله وي او د ماشوم پيداکيدو وخت يې نږدې وي فشار راوولي او د فشار په پايله کې يې ماشوم مړ شي نو بايد په مقابل کې يې بايد خونبها(د وينې په مقابل کې پيسې ورکول) ورکړي، که ماشوم نارينه وي نو پيسې بايد د ماشوم کورنی ته ورکړل شي، که چېرې له مور پلار څخه د يوه د جنين د خرابيدو سبب وگرځي نو له مقابله لوري څخه يې خونبها يا پيسې اخيستل کېږي.

که چېرې نطفه د مور په رحم کې وي او پلار يې مړ شي، او پلار بل ماشوم هم ولري يانې د نطفې ورور يا خور موجود وي نو هغوی د پلار د ميراث مستحق گرځي

د انسان د حقوقو د دفاع لپاره اسلامي فتوي شتون لري او داسې ادعا کوي:

ای! خویندو او ورونو منتظر اوسئ څو ماشوم پیداشي او برخه یې د نارینه او نسځینه په اساس وټاکل شي، یا له دې پلوه چې یو ده او که دوه یا ددې لپاره چې حقوقي بڼه په بڼه ډول په پام کې ونیول شي او له حق څخه په سمه توګه دفاع وشي، نو هغوی باید دا نامالومه نطفه د دوه هلکانو په توګه فرض کړي.

په همدې سره باید د دوه زامنو برخه په امانتداری سره وساتي او پاتې برخه پخپل مینځ کې وویشي، دغه عمل د دوه راتلونکو ماشومانو راتلونکې تضمینوي. ځکه کله چې پیداشي نو له هغه برخې څخه یې د پوښاک، خوراک او څښاک کې ګټه پورته کوي.

که چیرې د دوه ماشومانو پرځای یو پیداشي نو د بل برخه د ټولو ترمینځ په مساوي توګه ویشل کېږي، پدې صورت کې د بشر حقوق په فوق العاده وخت کې تامینېږي، چې انسان تراوسه کوچنی، کمزوری، او له حقوقو څخه د دفاع چمتوالی نلري بیا چېکله ماشوم پیداکېږي نو د وخت په تیریدو او د ژوند له حالاتو سره سم حقوق زیاتوالی مومي که څوک پدې وخت کې ماشوم ووژني که، یو ورځیني هم وي، نو د کامل انسان په څیر له ټولو حقوقو څخه برخمن دی او د بشپړ (خونبها) مستحق ګرځي.

تردې چې که د ماشوم قاتل د هیواد یو شتمن او یا هم پاچا وي او کورنۍ یې د هیواد کمزورې او بیوزله هم وي، پدې صورت کې که قتل په قصدي ډول ترسره شوی وي نو کورنۍ یې درې حقونه لري...

د قصاص غوښتو اقدامات وکړي او هماغه کمزوری او بیوزله پلار ددې حق لري چې شتمن او معتبر قاتل په قتل ورسوي، پلار دا حق هم لري چې د قاتل له وژلو څخه تیر او په مقابل کې یې پیسې واخلي.

په لومړۍ مرحله یو ماشوم د بلوغ تر وخته پورې کورنۍ که بیوزله او که شتمنه د هغه خوراک، پوښاک او نورو اړتیاو د پوره کولو مسولیت په غاړه لري.

په دویمه مرحله کې باید نور مسلمانان او بیت المال د هغه تکافل یا روزنه په غاړه واخلي، که څه هم نور ښوونځي د یو متوفي بچیانو ته دا حق ورکوي ترڅو د خپلو اړتیاوو پوره کولو لپاره د پلار جایداد وپلوري.

خو اسلام ورته دا اجازه نه ورکوي، په اسلام کې د لازم گنل کېږي چې د هغه بې روحه جسد ومینځي او په یوه پاکه تکه کې تاو او په بشپړ درناوي سره یې خاورو ته وسپاري.

د اسلامي قوانینو پر بنسټ انسانان ترمرگ وروسته هم حق لري چې د خپل ملکیت په اړه یې وصیت عملي شي، هیڅوک حق نلري چې د متوفي وصیت نامه کې بدلون راولي، زیاتوالی او کموالی پکې راولي، ځکه ستر څښتن تعالی د وصیت تغیروونکی انسان دا ډول تهدیدوي؛

هغه څوک چې د وفات شوي شخص وصیت ته بدلون ورکوي نو باید له محکمې او د دعوي له ثبوت وروسته پخپلې سزا ورسول شي.

انسان پخپل ژوند کې په کورنۍ، چاپیریال او ټولني ځانگړي حقونه لري، اسلامي فقې په پوره څیر تیا سره دا حقوق څیړلي.

د مستحق شخص او یا هم څوک چې ددې حق مسئول وي داسې حکم کوي: په هر وخت کې اسلام د عقل او استدلال په پام کې نیولوسره حق خپل مستحق ته سپارلی دی.

کله چې انسان نړۍ ته سترگې غړوي او لومړنۍ معنوي اړتیا یې د مناسبو خواړو، لباس او د ښکلي نوم ټاکل دي، دا نوم باید پداسې ډول وي چې هرکله چې د ده په وړاندې مخاطب واقع شي نو دی باید ورسره د عزت او غرور احساس وکړي نه د حقارت او شرم.

له همدې ځایه ده چې د اسلام سپیڅلي دین کورنۍ ته د خپل ماشوم لپاره د یو ښکلي نوم ټاکلو امر کوي او ددې کار لپاره یې مور پلار مامور کړي دي.

د ماشوم بل حق که ځوی وي او یا لور د هغوی د پالنې او زده کړې وسایلو برابرول دي. خو په سمه توگه زده کړه ترلاسه کړي، تر هغې کچې چې ماشوم وکولای شي،

چې قرانکریم ولولي او په مانا يې هم ورسره پوه شي. لوستي(باسواده) مور او پلار مجبور دي چې خپلو ماشومانو دا حقوق ټول په سمه توگه ادا کړي. که چېرې مسلمانو کورنيو د قرانکریم دا امر په سمه توگه پرځای کړای وی نونن به هيڅ يو مسلمان نالوستی (بيسواده) نه وه پاتې شوی او ټول به د زده کړې خاوندان شوي وو.

ځکه هر ماشوم پلار لري، او هر پلار مکلف دی چې په سمه توگه د خپلو ماشومان روزنه او پالنه وکړي، د يتيمانو د زده کړې مسوليت د نورو په غاړه اچول شويدي، پدې سره د مسلمانانو د غفلت گناه نبايد په غيرعادلانه او ناځوانه توگه د اسلام او فقې په غاړه واچول شي.

څرگند حق چې بچيان يې په پلار لري هغه د بچيانو د واده مسئله ده چې بلوغيت ته د رسيدو سره سم يې بايد ورته چمتوالی ونيسي، چې دا خدايي امر په هيڅ ډول له نورو انسانانو پټ ندی

البته ددې حق پرځای کول د انسانانو د ژوند له اقتصاد او نورو حالتونو سره مستقيماً تړلی دی.

په همدې ډول ماشوم په کورنۍ دا حق هم لري، چې له ده څخه په سمه توگه ساتنه وکړي او د روزنې برخې ته يې خورا زياته پاملرنه وکړي، خو د اسلام سپيڅلي دين پدې برخه کې د ميندو د فطري او طبيعي مينې په پام کې نيولو سره دومره ټينگار نه دی کړی.

البته دا پر بچيانو ده چې پر مور د خپل حق په مقابل کې پخپل وار سره د هغې درناوی وکړي له کومه ځايه چې ددې درناوي نشتون د بچيانو له لوري شتون لري اسلام د موضوع پدې بني ډير ټينگار کړیدی.

پر هيواد او ټولنه د انسان حق دا دی چې په لومړي گام کې د هغه د مال، ژوند او عزت ساتنه وکړي، اسلام پدې ډول مواردو کې د پکاروړنې ځينې قواعد او لاروښوني په لاندې ډول وړاندې کړي...

اسلام د ځينو مواردو پرته لکه له جسمې او انساني کرامت څخه باندې رېږونه هيڅ وخت خپل قانوني حد کې نه دی گڼلی، پدې مانا که يو څوک بل کس ووژني توپير

نکوي، چې مقتول څومره کوچنی او کمزوری دی د مقتول اولیاء دا حق لري چې په لومړي گام کې له حکومت څخه د قصاص غوښتنه وکړي او د ثبوت په صورت قاتل د مقتول په غچ کې په قتل ورسوي.

اسلام د خپلو دښمنانو د دا ادعا برعکس قصاص د یوې ټولنې د بقا لپاره مهمې او ضروري وسیلې په توگه گڼلې دی، او په هغه کې هیڅ ډول شخصي انگیزې شتون نه دي نغښتي.

پدې مانا که قاتل د قتل په جرم وژل کېږي نو په راتلونکي کې به هیڅوک ددې جرئت او کوښښ ونکړي چې په قصدي ډول بل شخص ووژني.

که چیرې یو څوک د بل چا مال پټوي (غلا کوي) نو د غلا په اندازه متناسباً د د غله څلور گوتې یا لاس پرې کېږي.

که چیرې په لویه لار یوه کوچنی غلا هم وشي نو د غله دا عمل (کړنه) بغاوت گڼل کېږي، او شدیدې جزا باید ورته ورکړل شي.

که څوک په غیر اسلامي توگه د جماع په عمل لاس پورې کړي نو اسلامي قوانینو ورته له درو څخه پیل بیا تر سنگسارولو پورې حد ټاکلې دی. پدې موده کې قوانین پداسې شدید ډول پلي کېږي چې د ناموس حیثیت یې په سمه توگه وساتل شي او څوک بیا ددې جرئت ونکړي چې د یو مسلمان په ناموس تیری وکړي.

او یا زنا کارې ښځې مجبوره نشي چې حرامي بچیان وزېږوي، باید له زېږیدو وروسته یې ووژني او د قتل په عمل لاس پورې او د گناه مرتکبې شي او یا حرامیان بچیان په یوه سپیڅلې ټولنه کې د خپلې ددې بې عزتۍ او بې حیثۍ په بدل کې په لویو وړانکارو او جنایت کارانو بدل کړي.

دغه راز ددې امکانات شته چې له هلکانو سره چې وغواړي که ونه غواړي لواطت وشي، نو وروسته په دوی کې د ستړیا او غم احساس وده کوي، او بالاخره همدا هلکان په ټولنه کې په سترو جنایت کارانو، ظالمانو او انسان وژونکو افرادو باندې بدلېږي.

ددې ټولنیزو خطرناکو عواقبو د مخنیوي لپاره د اسلام سپیڅلي دین د زناکارو ښځو او هغه نارینه چې لواطت کوي سخته او شدیدې سزا ټاکلې ده.

خو غربي ټولنې چې په هغو لواطت او زنا د ورځيني ژوند يو عادي عمل گڼل کيږي، ددې ډول سزاگانو مخالف او د بشر حقوقو خلاف يې بولي او په بد نوم يې يادوي. خو له دې ډول عملونو څخه د ايډز ناروغۍ پيدا يښت د اسلام سترې فلسفې د اسلامي عقايدو دښمنانو لپاره هم ثابته کړې ده. اسلام د انسان ژوند، ملکيت او حيثيت ته خورا درناوی لري او ساتنه يې چې په هره بيه وي کوي، تيری که د يو زمري، ليوه، پړانگ او ياهم انسان له خوا هم وي يو ناوړه عمل دی او په کلکه بايد مخنيوی وشي. هر تيری کوونکی چې له هره خوا وي بايد له خپل جرم سره متناسبه سزا وويني، څو تيری او تيری کوونکی دواړه له مينځه يوړل شي. د نورو دينونو پيروان او فکري بنسټونځي چې تراوسه د اسلامي اقداماتو چې سرچينه يې الهي اوامر دي، بې خبره او عاجز پاتې دي د هغو ترسره کولو په وړاندې مخالفت څرگندوي او په وړاندې يې د خپلو نيوکو غږ پورته کوي.

اسلام وايي: که د انساني حقوقو لس تيری کوونکو ته جزا ورکړل شي، نو په زرگونو خلک به د غلا، جنايت او په ځان، مال او ناموس له تيری څخه په امن کې شي. په دې صورت کې به خلک له ويرې پرته خپل کارونه په سمه توگه ترسره کړي او هغه څوک چې د نورو په حقوقو د تيری او غلا اراده لري کيدای شي دا کسان د خپل عمل د سزا د ويرې له کبله له خپلې ارادې تير او دا کار ترسره نه کړي او ټولو هغو کارونو ته به مخه کړي چې د ټولنې لپاره گټور او د افرادو په خوښه وي.

ايا دا واقعيت نه دی چې د جنايت کارانو او تيری کوونکو افرادو شميره د ټولنې د نيکو او سمو افرادو په پرته ټيټه ده؟

ايا دا واقعيت نه دی چې د اسلامي قوانينو په عملي کولو سره د تيری کوونکو او جنايت کارانو د تيری او جنايت مخنيوی سبب گرځي؟

ايا د اسلامي جنايي قوانينو په پلي کولو سره به د يوې ټولنې وگړي داسې فکر ونکړي چې اسلام د مظلومانو او نيکو خلکو ملاتړی دی نه د ظالمانو او تيری کوونکو؟ ايا دابه ضروري وي هغه اشخاص چې د ټولنې په وړاندې مخالفت څرگندوي او ورسره جنگيږي او د نورو د ازادۍ خنډ گرځي، د هغوی د پرمختگ مخنيوی کوي ورته د انسان نوم ورکړو او دوی ته دې د بشر حقوق ورکړل شي؟

ايا دا لازمه ده چې جنايت کاران، فاتلان، غله، تيری کوونکي په لنډه توگه د انسانيت دښمنان له ټولنې څخه هيله ولري چې حقوق ورته ورکړل شي.

ايا د جنايت کارانو او تيری کوونکو په وړاندې سل سلنه د اسلامي قوانينو پلي کولو مخالفانو د خلکو ژوند، ملکيت او ناموس په ته په درناوي قابل دي؟

ايا هغوی د جنايت د مخنيوي په موخه د اسلامي احکامو په پرتله له ځان سره غوره لارې چارې لری؟

څنگه چې د هغوی د حل قانوني لارې د ديارلسو پېړيو لپاره د ازماينست لپاره وړاندې شوي خو تراوسه لانه دې بريالي شوي چې غلا او جنايت له مينځه يوسي، خو هغوی برعکس په هر وخت کې د جنايت په کمي او کيفي کې مرسته کړې ده.

په پوره باور سره هغه څوک چې غواړي د امن او سولې په فضا کې ژوند وکړي، او د نورو د تيری لاندې رانشي او د همدې غوښتنو لپاره اسلامي قوانين يوازينی وسيله بولي او له اسلام څخه به د داسې قوانينو په وړاندې کولو کې راضي او خوښ اوسي.

بله موضوع چې دلته د بحث وړ گڼل کيږي د عقيدې ازادۍ ده پدې مورد کې هم اسلامي اصول په عقل او منطقي استدلال ټينگ دي پدې مانا چې انسانان له ازادۍ څخه ناوړه گټه پورته نه کړي نو اسلام هغوی ازاد گڼلي دي، د عقيدې په څرگندولو کې د ازادۍ څلور احتمالونه موجود دي.

۱ – انسان ازاد دی چې يو عقيد مطالعه ، درک او انتخاب کړي؛

۲ – انسان د هر ډول عقيدې په لرلو کې ازاد دی؛

۳ – انسان ازاد دی چې خپله عقیده وساتي او دوام ورته ورکړي؛

۴ – انسان ازاد ده چې خپله څرگنده او نورو ته وښايي؛

د لومړۍ مادې (انسان ازاد دی چې يوه عقیده مطالعه، درک او انتخاب کړي) په اړه بايد ووايو چې ددې قاعدې منځپانگه له استدلال څخه مستقله ده او په اسلامي سرچينو کې د هغه مخالف په نوم څه موجود نه دي، قرانکريم پدې برخه کې ځينې لارښوونې کړي او ستر څښتن تعالی وايي:

زما هغه عبادت کوونکي ته بشارت ورکړی، چې ټولو بيانيو ته غوږ ږدي او له هغوی څخه يې غوره ټاکي او د عملي کولو لپاره يې هڅې او کوښښونه پيلوي، پدې سره د

لومړۍ مرحلې د عقیدې تر لاسه کولو سره انسان له ځان غولونې څخه لاس اخلي او غواړي ځان پورې ټولې اړوندې چارې وپېژني.

دا هیله لري او غواړي چې پخپل ژوند کې نیکمرغي او سعادت تر لاسه کړي د خپلو گټو د ساتلو په اړه فکر او د هغوی د لازياتوالي لپاره کوشش کوي.

اسلام سپیڅلی دین څوک نه مجبوروي چې په گوډ او ږوند ډول کوم عمل ترسره کړي، له خپلو ټولو ژمنو تیر او یوازې د اسلامي سرچینو او اسنادو پیروي وکړي. بلکې اسلام ورته په ښکاره توګه ددې اجازه ورکوي چې هرې بیانيې ته غوږ ونیسي او هر موضوع یې چې د خوښې وړ وي ورته رسیده ګي وکړي (ځان ورته ورسوي) هغه باید د اسلامي موضوعاتو له اوریدو وروسته خپل عقل او استدلال پکار واچوي وروسته هر هغه څه یې چې عقل او ذکاوت غوره کړل وټاکي او پکاروړنه یې پیل کړي.

وروسته انسان له دې پراو څخه تیرېږي او پخپله د عقیدې ازادۍ مني.

اسلام د حق او باطل، سم او ناسمو کړنو د مکافاتو او مجازاتو په اړه خپل نظریات وړاندې کړي دي، که چیرې پخپله عقیده د کومې اشتباه مرتکب شوی وي نو خپله عقیده دې بیاخلي نوې او اسلام دې قبول کړي.

قرانکریم د کلکو اسلامي عقایدو د بیخینا په توګه وایي:

۱- دا قرانکریم ستاسو لپاره د یوې یادونې په توګه رالېږل شوی ترڅو د هر چا چې خوښه وي له لارې یې څښتن تعالی ته نږدې شي. (19:73)

۲- قرانکریم د ستر څښتن تعالی له لویو نښو او اياتونو څخه شمیرل کیږي او ددې لپاره نازل شوی چې خلک ووپروي، هر یو له تاسو چې غواړي نیکمرغه ژوند ولري باید د قرانکریم احکام عملي او هر څوک چې غواړي برعکس بدمرغه ژوند ولري نو ددې احکامو نافرمانی دې وکړي.

۳- قرانکریم د هغو وګړو لپاره لارښود او زده کړه ده، چې غواړي دا مستقیمه لار په مخکې ونیسي. (81 | 27_28)

وګورئ چې ستر څښتن تعالی عالمان او ادمیان چې د قرانکریم او امر یې په پام کې نیولي وي، د ژغورنې او لارښوونې لپاره یې د یوې وسیلې په توګه شمېري خو هیڅوک نه مجبوروي چې هرومرو پدې ایمان راوړي او اوامر یې پر ځای کړي. په

پرځای کولو سره یې د خلکو اراده برسیره کوي او د یو خپلواک فاعل په څیر یې ازادوي چې هر څه یې زړه غواړي وکړي.

خو ددې یادونه ورته کیږي چې د خدایي عدالت پر بنسټ به د خپلو اعمالو ځواب وایی.

نبوي احادیث هم د اسلام د ستر پیغمبر د اقوالو په پیروي کې د انسانانو ژغورنه تغذیې بولي، په هغوی کې هم د انسانانو په وړاندې له زور او جدیت څخه کار نه دی اخیستل شوی او انسانان یې ازاد پرېښي دي.

دویم احتمال: انسان ازاد دی چې هر ډول عقیده ولري، پدې مانا هر کله که کوم انسان د ځان لپاره عقیده ټاکي نو هیڅوک حق نلري چې د هغه عقیده تقبیح او پکې مداخله وکړي، او هغه عقیده چې د انسان په خوښه نه وي پرې په زوره تحمیل شي. د غیر عادلانه افکارو تحمیل یې گټې پایلې له ځانه سره لري، پدې برخه کې هم لیدل کیږي چې اسلام د عقل او طبیعت د اصولو په چوکاټ کې پرېکړه کوي او ټولني ته یې وړاندې کوي.

د اسلام ستر پیغمبر تل د اسلام له دښمنانو سره ازاد بحث کړی دی او د قوي او منطقي دلایلو په پایله کې یې هغوی ته قناعت ورکړې او هغوی هم ورسره ایمان راوړی او مسلمانان شوي دي.

بله موضوع چې ددې بحث ترڅنګ لازمه گڼل کیږي داده چې که څوک په ازادانه او خپله خوښه دین وټاکي او ځان د هغوی د اصولو او مقرراتو په محدوده کې راولي نو نباید مجبور او مقید وگڼل شي،

ځینې وخت یو هونښیار شخص پخپله اراده سطحې (سر سر یزه) ازادي یوې خواته کوي او ځان او ټولني لپاره گټورو قیدونو او محدودیتونو ته مخه کوي، دا داسې کیږي لکه چې یو شخص په یوه پراخ او ارته دښته کې له اوسیدو لاس واخلي او ځان د یو بند ښار د څلور دیوالونو په مینځ کې ارامه احساس کړي، البته دغه امر هغه وخت د منلو وړ دی چې هغه د ښاري ژوند زندان ته په یوه پراخه او هوسا دښته غوروالی ورکړي.

همدا ډول کله چې څوک واده وکړي او نوی ژوند پیل کړي نو زیات ورسره زیات قیدونو ته هم غاړه ږدي او مني یې خو له هغه ځایه چې دا قیدونه یې پخپله خوښه منلي وي، نو هیڅوک دا حق نلري چې یاد شخص منع کړي او کوښښ وکړي چې هغه بېرته خپلې پخوانۍ ازادۍ ته راوگرځوي. پدې طریقه امکان لري چې پخپله اراده او خوښه یې دیني پرېږدي او د ځان لپاره یو دین غوره کړي او خپله ازادې د دین له مقرراتو سره سمه مقیده کړي خو پدې سره چې ده پدې دین کې خپله گټه لیدلې او دا عمل یې پخپلې ازادې ارادې سره ترسره کړی او هیچا ددې کار لپاره مجبورولای نشو. که چېرې هغه څوک مجبور کړي چې بېرته یې دینه شي نو پدې سره د هغه ازادۍ ته زیان رسوي او د عقیدې غوره کولو مخنیوی یې کوي.

دریم احتمال: انسان ازاد دی چې خپله عقیده وساتي او دوام ورته ورکړي دا هغه څه دي چې په جبر او زور سره دمنلو وړ نه دي، په اسلام کې حکومت دا حق نلري چې د خلکو د عقیدو څارنه وکړي، یا د هغه چاسره چې بیلابیلې عقیدې لري په جگړه ایز ډول خبرې اترې وکړي، هر څو چې مونږ پوه شو چې د انسان ځیني عقاید ناسم دي خو د مادي گټو او دنیوي مقام لپاره هغه نه پرېږدي او د انحرافي عقایدو سره سم عمل کوي نو هغه د خدای په وړاندې مسئول دی.

تر کومه وخته چې یاد شخص خپل انحرافي عقاید پټ ساتي او په غونډو او محفلونو کې یې نه ښکاره کوي ترهغه پورې چې یوازې د خدای په وړاندې مسول دی نو هغه یو پټ مرتد (کافر) دی ولې که هغه مختلفو یا گڼ شمیر وگړو ته ووایي او ښایي د څلورم احتمال سره عقیده مینځته راوړل کیږي.

څلورم احتمال: انسان ازاد دی چې خپله عقیده را څرگنده کړي (د ډیرو توضیحاتو اړمند یو د اسلامي احکامو سره سم د یوې عقیدې څرگندول هم جایز او هم نه دي. له جایز څخه موخه داده چې په اسلامي سرچینو کې داسې شواهد نشته چې په هغه سره انسان مجبور کړای شي چې د اسلام خلاف عقیدې په څرگندولو کې خپله خوله وتړي، د خپلې وینا د دوام مخنیوی وکړي او ورسره ځان خواشینی کړي، کله چې ویل کېږي د بیلابیلو عقاید څرگندول جایز دي نو پدې مانا نه ده چې اسلامي علما د بیلابیلو عقایدو په غوره کولو کې چپ او بې توپیره پاتې شي، ددې پرځای هغوی ته

لازمه ده چې د هغو نظريو او فکرونو د خپرولو په وړاندې پاڅون وکړي چې بدعت گنل کېږي، ځکه دغه امر د ديني لارښوونکو مکلفيت او دنده ده، علما او رهبران بايد د بدعت اميزو افکارو د له مينځه وړولو او ردولو لپاره تر هرڅه لومړی خپل منطقي او قوي دلايل پيدا او وړاندې کړي. خو د بدعت اميزه نظرياتو لرونکي افراد په قانع کوونکو دلايلوسره مجبور کړي چې خپل افکار او نظريات بيرته له ځان سره واخلي او ترشا يې کېږدي.

که چيرې دا ډول افراد منطقي دلايل هم ونه مني نو اسلامي علما مجبور دي چې د انحرافي عقايدو د خپرېدو د مخنيوي لپاره له خپلو وروستنيو وړتياوو گټه واخلي او پخپلو تکتیکونو او لارو کې بدلون راولي او له بلې لارې گټه واخلي.

له کومه ځايه چې اسلام هم داسې امر نه دی کړی چې په ازاده توگه خپل انحرافي افکار خپاره کړي او پدې صورت کې له خپلې شته ازادۍ ناوړه گټه پورته کوي او د خپلو انحرافي ناوړه عقايدو تخم د ځوانانو، نوي ځوانانو او ماشومانو په پاکو زړونو کې وکړي (کېنت) او په پايله کې يې اسلامي ټولنه د کفرگرايي او عقلايې ابتدال په لور بوځي، لکه څرنگه چې دغه عمل په افغانستان کې د کمونستانو په ازاد پرېښودو سره په ثبوت ورسېده.

ددې باوجود اسلام داسې امر نه دی کړی چې هر وخت چې مستبدین، ظالمان او اسلامي رهبرانو ته له غايب نظر وگوري او يا هم اسلامي رهبران د بې دينه عناصرو په وړاندې د مبارزې په لاره کې خپله زړورتيا او قرباني له خانه ونه ښايي او ځان بې تفاوته وگڼي، هغوی د څښتن تعالی له لوري رالېږل شوي استازي په گمراهۍ کې ساتلي او خپل انحرافي عقايد پرې په زوره تحميلوي هغوی کله کله اسلامي علما په ښکاره توگه د مبارزې لپاره غواړي او نامالومه هيله مندی يې القاح کړې چې گواکې ددې قدرت مدافع دښمن چپ کړي.

هغوی د اسلامي علماو په شهادت رسولو، بندي کولو، رېږولو باندې هم بريالي شوي دي، د اسلام دښمنانو هر وخت ددې شیطانت اميزې لارې څخه گټه اخيستي.

د بیلګې په توګه کله چې امام حسین د اسلامي رهبرانو د اعمالو یا د اموي اسلامي خلافت په وړاندې پاڅون وکړ او ترهغه یې مقاومت وکړ چې د ځان، بچیانو او پلویانو د کورنیو مونشو غړو لاندې کیدو باندې تمام شو.

که مونږ نن وګورو چې خلک د بتانو، غواګانو او اور عبادت کوي ډېرې سترې لارې یې په پام کې نیولي او یا هم په نشه یي توکو اخته دي، د ظالمانو او مستبدینو تر ولکې لاندې دي او د نژادي او تبعیضونو مفکورې یې د خپلو اعمالو د لارښونې په توګه منلي، دا ټول ددې لپاره دي چې په پیل کې یوه ناپوه فرد دا ډول باطل فکرونه ښکاره او په بیلابیلو ډولونو ترویج کړي.

هغوی په سفسطه یي (ناسمو) نظر یو سره د ساده مسلمانانو ماغزه مینځلي او دپته یې مجبور کړي چې د هغوی فاسدې عقیدې د حقیقي او واقعي عقیدو په توګه ومني، ځکه په هغه ځای کې کوم دیني عالم یا مبلغ وجود نلري، او که وي هم نو د خپل مسولیت د ادا کولو جرئت نه کوي او نه غواړي ترڅو ځان په خطر کې واچوي.

د هغوی فکرونه په تدریجي ډول بدلېږي او د ناپوهه وګړو په ذهنونو کې د وحو په توګه ځای نیسي. پورتنی واقعیت ته په پام سره دا ثابتېږي چې د پیغمبرانو بعثت او د اسماني کتابونو نزول د خدای تعالی لوی رحمت او نعمت دی.

پدې کتابونو کې د نیکو افرادو ترڅنګ ظالمانو او انسان وژونکو ته هم د نیکې لارې لارښوونه شوې ده او ورسره د بدعت امیزه فکرونو د خپرولو مخنیوی هم شوی دی. اسلامي او انساني مشورې حکم کوي چې د شیطاني فکرونو، جنایت کارانو او د انسان دښمنانو د له مینځه وړلو لپاره دې په کلکه او نه سترې کیدونکې مبارزه لاس پورې شي.

دغه راز مرتدین چې نه دي ناست، د اسلام ضد فکرونه او پخپلې کاذبې ادعا سره د ډیموکراتیکې ازادۍ پلوي کوي او ددې پلوی په پلمه د ټولو فکرونو اونظرونو ته درناوی کوي څو چې د اسلام او مسلمانانو ریښتني عقاید سوري او له مینځه یې یوسي.

خو مسلمانانو ته لکه څنګه چې وایي په عین حق قایل نه دي او په ناځوانه توګه د هغوی فکرونه او عقیدو باندې ریشخند وهي، دا ډول ملحدین باید په دار وځړول شي

ترڅو له نورو مسلمانانو لار ورکه نه کړي او عقیدې یې ور خرابې نکړې او اسلام او مسلمانانو ته د یوې نانځکې په سترگه ونه گوري.

که چیرې د پیغمبرانو په راس کې رینستنیو مسلمانانو بند، کړاو، وهل ټکول او په دار ځړول نه وای زغملی نو د فرعونیانو لمسیانو او جابر مشرانو به تر نن پورې پر بشریت خپلې مشرۍ

(حکمروایۍ) ته دوام ورکړی وای. د ازادۍ او عدالت پراخه لمن به یې له ځمکې څخه ټوله کړې وه، که چیرې د افغانستان مسلمانانو له کمونستانو سره چې د دین، معنویاتو، اخلاقو او انسانیت د بنمنانو لاس او گریوان شوي نه وای، وهل ټکول او رنځونه یې نه وای زغملی نو نن به د نړۍ پراخه برخه د شوروي استبدادي او بې خدایه نظام حاکم وو.

ددې لپاره چې زموږ دا بحث لا په زړه پورې شي هغه په اسلامي هیوادونو کې د غیر مسلمان اتباعو د حقوقو راگرځول او ساتنه ده.

تر هغه وخته چې غیرمسلمان د مسلمان په وړاندې په جگړه لاس پورې نه کړي، نو حق لري چې د نورو مسلمانانو په څیر ژوند وکړي او له ټولو سیاسي، اجتماعي حقوقو څخه په مساوي توگه گټه پورته کړي.

هغوی ازاد دي چې خپل مذهبي مراسم پخپله خوښه ترسره کړي ولو که د اسلامي احکامو سره مختلف هم وي، لکه د جمعي پرته په نورو ورځو کې رخصتي، په کلیسا او حجرو کې د مذهبي مراسمو ترسره کول او ځینې نور مذهبي مراسم لکه: دیني شعار، شرابخوري، قماربازي او خنزیر د غوښې خوړل هم د دوی له لوري ترسره کېږي.

دغه راز دوی ترهغه پورې ددې مراسمو د ترسره کولو اجازه لري ترڅو چې د مسلمانانو اعمال، ازادۍ او عقیدې کمزورې نکړي، د فقهي له نظره هر عمل چې د مسلمانانو د ازادۍ او عقایدو د فاسدیدو لامل گرځي اجازه نشته څو په ښکاره توگه ترسره شي.

په غرب کې د بشر حقوقو:

له بده مرغه د اسلام ستر پیغمبر حضرت محمد ص او راشدینو خلفاوو له وفات وروسته د خلافت په مقام کې د خپلسرو افرادو په زیاتوالي سره د افرادو حقوق ورغ تر بلې تر پښو لاندې شول.

اسلامي احکامو مکلفیتونو تر خپلې کچې هم لا زیاته پراختیا ومونده، څنگه چې اسلام ورغ تر بلې خپل ماهیت د لاسه ورکاوو یو لامل یې هم د لرغونو پاچاهانو لارو او طریقو ته میلان او گرایش پیدا کول وو، او د ددې تمایل له کبله معنوي او اخلاقي ملحوظات په تدریجي ډول د مادي ملحوظاتو او نفساني غوښتنو تر اغیز لاندې راغلي وو.

د اموي او عباسي خلافتونو د مدعیاتو په اعمالو کې د دې منفي تمایل له پیداکیدو سره سره بیا هم اسلامي تیوري د اسلامي تمدن او علمي لارو څخه خپله د نفوذ لار د غرب په لور وغځوله، او په پایله کې یې غریبان هم د ناپوهۍ له درانه خوب څخه را وینښ کړل، او د مسلمانانو څخه د تر لاسه کړ یو نظر یو او فکرونو له لارې پخپلو مذهبي او رسانس اصلاحاتو لاس پورې کړ، د فکرونو او علومو په زیږیدو او د رسانس له پښو غورځیدو سره د انساني حقوقو د مکلفیتونو تر څنگ د هغوی ارزښت او اهمیت لا هم پورته شو.

د فرانسې د لوی (کبیر) انقلاب، دیکتاتوری او استبدادي نظامونو له مینځه لاړل، په همدې سره د چاپ ماشین رامینځته او د رسانس د پوهانو اثارو چاپ او بیا پېژندنې ته وړاندې شول ترڅو یوځل بیا چاپ شي او د ټولني د ډیری افرادو گټو ته په کتو سره یو ټولنیز نظام رامینځته شو.

له یوې خوا په غرب کې په نړیواله کچه د کورنیو جگړو رامینځته کیدل او له بلې خوا د ساینس او ټکنالوژۍ پرمختگ، د معنوي انگیزو نزول ددې سبب شول چې بشر حقوقو ته پاملرنه زیاته او ارزښت یې ډیر شو.

بشر حقوقو زموږ د ورځیني ژوند یوه مهمه او حیاتي موضوع خو حساسه او جگړه زیږوونکې هم ده، په غرب په ځانگړې توگه په امریکا متحده ایالاتو کې د بشر حقوقو تش په نامه شعار دی او د عمل په ډگر کې یې هیڅ شی نه تر سترگو کیږي.

هر کال د ملل متحد او غړو هیوادونه له لوري د بشر حقوقو د نړیوالې ورغ نمانځنه هم په همدې (شعاري) ډول کیږي، ځکه نه امریکا او نه نور غړي هیوادونه غواړي څو په سمه او عادلانه توګه ددې ورغ نمانځنه وکړي، که چېرې داسې نه وای نو نن به د هیوادونو په داخل او نړیواله کچه هر ډول تبعیض شتون نه درلود، نن ورغ د بشر حقوقو اړوند فکرونه په عملي ډول هیڅ شتون نه لري، البته د بشر حقوق هغه وخت د عمل جامه اغوستلای شي کله چې نه یوازې د بشر حقوقو اعلامیه بلکې د هغه د هر اړخیز تامین لپاره نه یوازې د ملل متحد په منشور بلکې د ټولو غړو هیوادونو په اساسي قوانینو کې داخل او قانوني صیغه ورته ورکړل شي.

په ملل متحد او غړو هیوادونو کې باید د بشر حقوقو د فکرونو د عملي کولو لپاره نه یوازې جلا قوانین بلکې ددې قوانینو د عملي کولو لپاره باید بیلې ادارې رامینځته شي.

دغه له یوې خوا د ملل متحد په چوکاټ په ځانګړې توګه د هاګ محکمې ترڅنګ د قوانینو جوړولو او پلي کولو لپاره ځانګړې ادارې او له بلې خوا د متخلفانو او سرغړونکو لپاره د لازمو سزاګانو قوانین جوړول او پلي کول هم رامینځه او په چټکو فعالیتونو لاس پورې شي. ترڅو له دې لارې د تبعیض هغه ناوړه شرایط له مینځه لاړ شي چې نن په نړیواله کچه حکفرما یا حاکم دي او تر ټولو یې وروسته پاتې په ځانګړې توګه اسلامي هیوادونه قرباني دي.

دا امر تر هغه امکان نلري چې د ملل متحد منشور له متن څخه چې پینځو څواکمنو غړو ته چې د ملل متحد په امنیت شورا کې د ویتو حق ورکړی له مینځه یوړل نشي، که چېرې د ملل متحد د منشور له تندی څخه دا ټاپه لېرې نشي نو په هر سیمه کې به د ملل متحد ټول اقدامات د پینځه وو غړو هیوادونو په ګټه او د نورو په زیان وي. بیلګه: که چېرې د ویتو حق لرونکی کوم هیواد د بشر حقوقو د قوانینو خلاف کوم عمل ترسره کړي او دا موضوع د امنیت په شورا کې مطرح شي، نو دا هیواد به له خپل حق (ویتو) څخه په ګټې اخیستنې سره یاده موضوع او پرې بحث کول د نورو په وړاندې بې ارزښته وبولي او له مینځه به یې یوسي.

له دې کبله د ملل متحد ټول اقدامات د هغو هیوادونو په گټه دي چې د ویتو حق لري او یا د دوی دوستان وي او د هغو هیوادونو پر خلاف وي چې د ویتو حق لرونکو هیوادونو تر لاس لاندې او یا یې هم نوکران وي.

دا ټکی باید په پام کې ونیسو چې د بشر حقوقو ملاتړ په اصل کې معنوي او اخلاقي ماهیت لري، انسان څرنگه کولای شي چې له هغو غربي هیوادونو څخه چې ماده پرستي، او مادیات گرایي یې د ټولو وگړو په ذهنونو په ځانگړې توگه په سرمايه دارې طبقې باندې مسلط وي د یوې اخلاقي او معنوي موضوع د ملاتړ هیله وکړي او طبعاً د سرمايه دارې طبقې گټې ددې امر مخنیوی کوي

همدا د مادیات گرایي خوځښتونو چټکتیا ده، چې ترمینځ یې ټولنیز اخلاق او اړیکې ورځ تر بلې د ترینگلتیا او کمزورتیا په لور درومي، ټولنیز ژوند یې په جهنمي هغه بدل شوی دی، یوازینی وسیله چې ددغې بدمرغی درمل جوړیدای شي هغه له کموالي او بحران څخه د معنویات ژغورل دي هغه د معنوي کلتور بیا را ژوندي او پیاوړي کول دي.

طبعاً نظرونو د دین اصولو ته ساه وربښلی شي ځکه همدا معنویات دي چې ډیری دنیوي نظامونه پرې ټینګ دي.

معاصر انسانان د هغوی د حقوقو له مینځه تلل له تهدید څخه ژغوري او له تعصب پرته د دین اصول ته مخ راړول او دین د یو بشپړ اسماني دین په توگه د مسایلو په حلولو کې خورا مرسته کوي.

د بشر حقوقو اسلامي نسخه:

ټول دینونه که هغه اسماني او که غیر اسماني د نړۍ د خلکو لپاره د بشر حقوقو د ساتنې په برخه کې یوه غوره او ارزښتناکه ډالی ده.

د اسلام سپڅلي دین اهمیت پدې کې نغښتی چې نه یوازې وروستنی اسماني دین دی خو د نورو دینونو برعکس اساسي قانون یانې قرانکریم ډېر ژر پداسې لیکلي ډول رامینځته شو چې په ټول ژوند کې پکې بدلون راوستل ناشوني دي، د تغیر ورکوونکو

انحصارگرانو او د لاس وهونکو له ماهرانو په خپل امن ساتل شوی او د بدلون توان یې د نړۍ په یو فرد کې هم نشته.

اسلام له شپږمې میلادي پېړۍ راهیسې د بشر حقوقو د ملاتړ او د انساني موقف د لوړوالي په موخه بشپړ اخلاقي قوانین رامینځته کړيدي، په بشر حقوقو باندې په بشپړې پوهیدا سره انسان کولای شي چې اسلامي نظریاتو ته د قران او سنت له لارې نوښت وروښيي.

د قرانکریم د ارزښت اړوند خدای ج فرمایلی دي

دا هغه کتاب دی چې ایاتونه یې په قاطع او پرکنده ډول راغلي دي (11: 1).

درواغو ته په هغه کې (قرانکریم) ځای ندی ورکړل شوی. (41: 42).

صحت یې په ټوله ایز ډول جوړ او ټینګ دی (69: 51).

ددې کتاب (قرانکریم) هره هینداره د هغه څه لارښوونه کوي چې د ټولو مسلمانانو لاسرسی ورته ممکن دی. (17: 1).

دا هغه کتاب دی چې ما پر تا نازل کړی ای محمد ه څو چې په وسیله یې ته انسانان د پروردگار په اجازه د روښانتیا او خدای تعالی لوري ته راوبلي (14: 1).

پدې ترتیب قرانکریم او سنت (حدیث) او د حضرت محمد ص سیرت د بشر حقوقو په اړه ډېر مالومات وړاندې کړې دي، دغه اسلامي سرچینې د بشر حقوقو او نورو اړوندو موضوعاتو په اړه په پوره تفصیل سره مالومات وړاندې کړي دي او لاندې موضوعات په بر کې نیسي.

الف – عمومي اساسي حقوق: عبارت دي د نارینه او ښځینه حقوق، د ماشومانو حقوق، د لویانو حقوق، د ناروغانو، ټپیانو، مظلومانو، د شتمنو او بیوزلو حقوق ټول هغه حقوق دي چې د خدای ج له لوري انسانانو ته بښل شوي دي.

پدې حقوقو کې د ژوند کولو، د ژوند د بوختیاوو، غمخپلو ته د درناوي، د ازادۍ او راکړې ورکړې، له ابتدایي وسایلو د گټې اخیستنې او د انسانانو د برابروالي حقوق هم شامل دي.

لکه څرنگه چې څښتن تعالی پخپل کتاب کې پدې اړه فرمایلي: ای انسانانو! تاسو هر یو مې له یوې مور او پلار څخه پیدا کړي یاست او ددې لپاره مې په بیلابیلو قومونو وویشلې چې یو بل وپېژنئ.

ب - د اسلامي هیواد د اتباعو حقوق: د یو اسلامي هیواد بشري حقوق د اساسي حقوقو ترڅنګ، د ملکیت او ژوند ساتنې ازادۍ، د انساني کرامت، د شخصي ازادۍ او د امنیت او د ژوند خصوصي حرمت ساتنې حق، د بیان حق، د ظالم په وړاندې د ژوند حق، د اتحادیو جوړولو، د عقیدې او ازادۍ حقوق دي.

پدې اړه قرانکریم وایي: په دې دین کې د زور عقیده وجود نلري لکه د، مذهبي عقایدو ملاتړ حق، د قانون په وړاندې د برابرۍ حق، له ابتدایي اړتیاوو څخه د برخمنتیا حق او د اسې نور ټول هغه څه دي چې په اسلام سپیڅلی دین کې انسانانو ته ورکړل شوي دي.

په اسلامي هیوادونو کې هیڅوک ددې حق نلري چې یو څوک د یو کار ترسره کولو لپاره مجبور کړي. لکه په ځینو اسلامي هیوادونو کې حکومتي چارواکي ښځینه دپته مجبوروي چې اسلامي حجاب په پام کې ونه نیسي، یا نارینه مجبوروي چې له یوې څخه له زیاتو ښځو سره واده ونکړي حتا که دغه امر له نورو ښځو سره د نامشروع اړیکو ټینګولو سبب هم وګرځي.

په دواړو حالتونو کې باید اتباع دا حق ولري چې د چارواکو له اوامرو او قوانینو څخه سرغړونه وکړي.

ج - د دښمنانو حقوق: اسلام په بشپړې څیرتیا سره قوانین او مقررات جوړ کړي چې په لازمي ډول ترې د اخلاقي اصولو په توګه کار واخیستل شي، خو د دښمنانو حقوق د هغوی کړنو ته په نه پاملرنې سره په پام کې ونیول شي البته دا حقوق د محاربانو او غیرمحاربانو دښمنانو ترمنځ توپیر کوي پداسې حال کې چې غیر محارب دښمنان لکه: لویان، ناروغې ښځې او ماشومان باید ونه ځورول شي.

د محاربو دښمنانو حقوق لکه: د ټپیانو ساتنه، په اور باندې نه ځورونه، له جګړې وروسته دهغوی نه وژل او د هغوی د شتمنیو درناوی دی چې باید په سمه توګه په پام کې ونیول شي.

د - اسلام د بنځو په حقوقو ډېر ټينگار کوي، څښتن تعالی په فرانکريم کې يوه سپياره د بنځو د حقوقو لپاره وقف کړې ده او تفصيل سره يې بيان کړې دي. د لوړو حقايقو چوکاټ بشري حقوق څرگندوي، چې څوارلس سوه کاله وړاندې د اسلام دين له لوري ټاکل شويدي په راتلونکو توضيحاتو کې به وليدل شي چې د لاسته راوړنو او ټکنالوژۍ نړۍ لا تراوسه پدې نه ده توانېدلې چې عدالت، بشر دوستانه قوانين چې اسلام څوارلس سوه کاله پخوا رامینځته کړي بشريت ته وړاندې کړي.

اسلام د بشر حقوقو د مسایلو د حل لارې په توگه:

بشر حقوق د انسانانو د يو هيومنيرم (انسان دوستي) احساس ضامن دی، اسلام څوارلس سوه کاله وړاندې د انسانانو د اجتماعي ژوند مسایل د هيومنيزم په بنسټ رامینځته او ټينگ کړل، البته له هغه وخته چې مسلمانانو په ځانگړې توگه د هغوی مشرانو سمه شرعي لار پرېښوده او د نفساني او شيطاني وسوسې په رڼا کې انحرافي لارې ته واوښتل نو د وگړو اجتماعي حقوق يې هم له ابهاماتو او نيمگړتياوو سره مخامخ کړل.

د بشر حقوقو، اسلامي ټولنه ناليدلې (نادیده) ونيوله چې د څښتن تعالی له لوري د وحو په شکل نازل شوي وه، د د بېرارک چې يو ايتالوي علم دوسته انسان وو کونښبونه د بشر حقوقو په بيا پيژندنه کې لومړني ټکان وو.

د بېرارک د بشر حقوقو خوځښتونو ته ستر قدرت او ځواک ورکړ، دا عاقبت الامر د ايتاليا له پولو څخه واوښت او په ټوله اروپا کې يې پراخوالی وموند په زړه پورې ټکی دادی چې هيومنيزم د اروپا د سانس دورې د پرمختگ جوړښت دی د بشر حقوقو د را ژوندي کولو په برخه کې بله هڅه چې په تاريخ کې ثبت شوې هغه د اتباعو د حقوقو خپرول وو، دا د انساني ډلو له خپرونکو څخه ده چې د فرانسې انقلاب د اصولو يوه ضروري برخه وه.

دغه اعلاميه چې په کال 1789 کې د 117 مادو په لرلو سره د فرانسې ملي اسامبلې له لوري تصويب شوه او په 1791 کال په فرانسه کې د اساسي قانون د سريزې په توگه گټه پورته کړای شوه.

که څه هم په لومړيو کې فکر کېده چې پدې اعلاميه کې دا اصول نغښتي چې په نړيواله کچه ترې گټه واخيستل شي خوله کومه ځايه چې جوړونکي يې د متوسطې طبقې څخه وو نو په همدې سره يې د متوسطې طبقې اهدافو ته هم انعکاس ورکاوو. هغوی غوښتل چې ددې اعلاميې له لارې د منصوبو او اداري موقفونو ترلاسه کولو لپاره ځانته لاره هواره کړي، د بشر حقوقو د فورمولبندي په برخه کې دريمه هڅه او کوښښ او د هغې پايلې (د بشر حقوقو نړيواله اعلاميې) د دويمې نړيوالې جگړې له پای ته رسيدو وروسته وې، چې په هغه کې انساني بشريت يې مثاله استثمار خورا ظلمونه او غمونه وزغمل خو دغه اعلاميه د لنډې مودې لپاره د هغوی د ټپونو پټې وگرځېدله.

ځاني او مالي زيانونه د دريمې نړۍ په هيوادونو په ځانگړې توگه افغانستان، کشمير او بوسنيا کې په چټکې سره دوام لري، دغه نړيواله وثيقه په بشر حقوقو کې د تخطي او د ملل متحد چلونکو ځان غوښتنه مهمه دا چې د هغوی د خپلو محدوديتونو او کموالي د مخنيوي لپاره يې خاصيته او بې گټې ثابته شوې ده.

پاتې دې نه وي چې ددې اعلاميې د ټولو زيانونو لاملونه؛ په اهدافو کې د همغږۍ نشتون، د انحرافاتو او ناکاميو پلي کوونکو او د بيا غوښتونکي محکمې قوي نشتون وو.

دا اعلاميه د څلورو کالو په موده کې پدې ونه توانيده چې له نابرابرۍ څخه رامینځته شوي ستونزې حل او له مينځه يوسي. په هغه ډول چې دوی د کاغذ پرمخ د بشر افرادو د زياتو حقوقو تضمين کوي خو له بده مرغه د ملل متحد سازمان ډيری غړو هيوادونو په يو نه يو ډول په بيلابيلو اندازو د هغه مقررات له مينځه يوړل او د کارونې مواد او اصول يې خراب کړل خو په ډير استثنايي ډول دې تخطي کوونکو ته نه يوازې سزا ورنکړل شوه بلکې له خپلو دندو څخه هم گوښه نه شول او پخپلو ځايونو يې خپلې کړنې ترسره کولې.

پدې ډول حالاتو کې ددې اړتيا ليدل کيږي چې دا اعلاميه بيا په چټکه توگه تر نظر لاندې ونيول شي او د نوي کولو په برخه کې يې نه يوازې غربي نظرونه چې تل په مادي ملحوظاتو بلکې ترڅنگ يې بايد اسلامي اصول چې د بيخيينا (زيرينا) ډيری برخه يې اخلاقي نظرونه او معنويات جوړوي هم په پام کې ونيول شي او گټه ترې پورته کړل شي، خو د دواړو لورو د نظرونو له جوړښت څخه يو متوازنه اساسنامه رامینځته شي.

د بشر حقوقو موجوده حال ته په پاملرنې سره اوس د دې وخت رارسېدلی چې اسلامي هیوادونه ورځیني واقعیتونه درک او د بشر حقوق د اسلامي شریعت د احکامو یوه مهمه برخه وگڼي او پدې تمه ونه اوسي چې غرب یا شرق دوی پدې لاره روان کړي ددې لپاره چې پدې برخه کې د مسلمانان د بریالیتوب توفیق پیدا کړي نو باید د اسلامي احکامو په عملي کولو سره یو رسانس چې په ټوله ایزه توگه حقوق او په ځانگړې توگه بشر حقوقو کې په ټوله ایزه توگه رامینځته شي. البته له دې اقداماتو څخه باید وړاندې د اسلامي حقوقو تیوری په عملي ډول جوړه او تنظیم شي خو د ترسره کولو او عملي کولو لپاره یې لار اسانه شي.

دویم څپرکی

په اسلام کې د بشر حقوقو عمومي تیوری

پدې څپرکي کې د بشر حقوقو په اسلامي مقولې او هغه لار چې اسلام پدې برخه کې وړاندې کړې بحث کوو ترڅو د هر حق او اړوند قوانین د توضیح کولو له لارې د عمومي تیوري او عملي برخې تر مینځ توپیر روښانه شي.

په اسلامي فقه، دیني پالیسی او اسلامي دیني علومو کې د بشر حقوقو برخې ته په کاملاً ځانگړې توگه پاملرنه نه ده شوې، ددې امر سبب دا دی چې دین او مذهب له حق سره د فقهي له مخې چلند کړی خو د دین هیئت د خلکو په ژوند کې په عملي توگه چې د دین اساسي موخه ده عملي بڼه خپله کړې، د حقوقو د ویشلو دیني چوکاټ د اصول په کتاب کې عمدتاً حقوق، د ټاکلو او دندې قضاوت په بر کې نیسي، د ازادۍ، حقوقو او دندې قضاوت ټول هغه بحثونه دي چې مکلفیتونه توضیح او بیانوي اساسي هدف ته د رسیدو لپاره د ازادۍ د حقوقو د عمومي قوانینو شیندلې فصلونه د یو علمي نظم په چوکاټ کې راټول او وروسته په بستیزو قوانینو کې د بشر حقوقو اړوند نظر وړاندې شوی دی.

ددغې موضوع ځینې برخې په لاندې توگه تر بحث لاندې نیسو..

1 - په اساسي قوانینو یا نظامونو کې د بشر حقوقو پرمختگ

له دې بحث څخه موخه د بشر حقوقو د پرمختگ تاریخ، توضیح او څرنگوالی وړاندې کول نه دي بلکې پرځای یې هدف دادی چې د هغه د وحې سبب، ارزونه یا ځانگړتیاوې د اسلامي تصور په رڼا کې څه وو؟.

الف - د لرغوني روم پرمهال به ویل کیدل چې باید د دولت ارادې ته ټول انسانان تسلیم وي، که څه هم دین له دولت څخه جلا شوی خو په انساني کرامت باندې ټینگار او خالقي مراعات پخپل حال پاتې. چې دا کرامت یې وربښلی دی، په پایله کې

د طبیعي حقوقو مقوله د نویو شرایطو له بطن څخه وزیږید طبیعي حقوقو د افرادو په حقوقو او د دوی په توان د استبداد په وړاندې په درېدو ټینګار کاوو د وروستنۍ مقولې په ودې سره د حقوقو مذهبي اساس د هېرېدو په لوبنې کې کېښودل شو او له انسان څخه دفاع د خالق د قانون په توګه پیل شویده، داسې فکر کېده چې فرد د هغو طبیعي حقوقو لرونکی دی چې په پیل کې د تنظیمولو لپاره وړاندې شوی دی او دا حقوق د مغزو په ملګرتیا سره کشف کېږي د افرادو دا حقوق عبارت دي له د ژوند، ازادۍ او مالکیت حق.

فرد د ټولنیزې پروسې له لارې پخپل فردي اصالت باندې ټینګار کوي ترڅو په ټولنه کې خپل ژوند تضمین کړي، ځکه د خپل فردیت له برکته خپل اړوند حقوق نورو ته نه پرېښودل کېږي، ددې لپاره چې دا حقوق خپل پیدایښت ته دوام ورکړای شي نو دولت یې د ساتنې دنده پرغاړه لري.

ب - د اجتماعي تړون مقولې په اجتماعي ژوند کې خپله لاره پرانېستله، د همدې مقولې په رڼا کې وه چې د خپلو هغو عمومي ازاديو یوه برخه یې پرېښوده چې په طبیعي ژوند کې ورڅخه برخمن وو.

ددې امر هدف د یوه غوره قدرت جوړول وو چې د هغوی سازماندهي او ساتنه وکړي، د ځینو ازاديو د پرېښودو علت هم له دې څخه ویره بلل شوې وه.

که چېرې دولت د مداخلې کولو توان ونلري نو کیدای شي پدې سره خپل موجودیت هم له لاسه ورکړي، او په پایله کې به د خپل هوکړه شوي یا منل شوي صلاحیت له اصل څخه تخطي وکړي.

د همدې پرمختګونو په رڼا کې وو، چې د بشر حقوقو لومړنی کنوانسیون رامینځته شو. په 1215 کال په انګلستان کې د ازادۍ ستر فرمان، په 1688 کال کې د حقوقو منشور، په 1776 کال د امریکې په متحده ایالاتو کې د ازادۍ اعلامیه، د فرانسې د بشر حقوقو اعلامیه او د فرانسې له انقلاب وروسته د اساسي قانون مینځته راټګ.

اوس دا څرګنده ده چې د ازادۍ او بشر حقوقو په بحثونو کې فردګرایی ستره ونډه لري. لکه:

۱ - بشر حقوقو او ازادی دوه طبیعي شیان دي او نورو ته نه پرېښودل کېږي، خو ممکن انسان یې د عملي کولو لپاره مجبور کړای شي.

۲ - دا حقوق او ازادی چې له کومه ځایه امکان لري له بنديز پرته یا په غیر سازمان یافته شکل عملي کېږي.

۳ - دا حقوق مهمې مثبتې او منفي بڼې لري، د بیلگې په توګه: دولت مکلف دی چې د هغوی د عملي کولو په برخه کې د افرادو مخنیوی وکړي او ترڅنګ یې باید پکې پخپله هم کومه غلطۍ ونکړي، خو په عین مهال له دولت څخه افراد دا غوښتنه هم نه کوي چې دا حقوقو ورته وړاندې کړي همدا ډول افراد ددې حق نلري چې دولت دوی ته د خدمت کولو لپاره مجبور کړي.

پر همدې بنسټ دا مکلفیت په دولت اچول شوی چې په کوم کار کې تشبث ونکړي خو دولت هم مکلف نه دی چې پخپله څه وړاندې کړي.

۴ - دا حقوق فردي يانې په افرادو پورې اړه لري او دولت سره اړیکه نلري ځکه په ټولو افرادو پورې اړوند دي نه په یوې ځانګړې ډلې پورې.

ج - په اروپا کې د صنعت پیدایښت او د هغه د کار وړ توکو سره اجتماعي ډېموکراسی پيدا شوه او په همدې سره په پایله کې بشر حقوقو په لومړي کتار کې ځای ونيوو. په ۱۸۴۸ کال په فرانسې کې داساسي قانون او اروپا کې د نورو اساسي قوانینو انفاذ له دولت سره د اوسیدونکو د ملاتړ، ساتنې او روزنې لپاره ښکاره شول.

د - د لومړۍ او دویمې نړیوالې جګړې ترمنځ واټن کې د پرمختګ څرک ولګېد د اروپا په ځینو اساسي قوانینو کې د سوسیالیستي نظریو بوی هم احساس شو د لومړي ځل لپاره د کار، اجتماعي بیمې، د اتحادیو جوړونه او د کورنیو حقوق رامینځته شول، په همدې ترتیب د دولت د مداخلې اصل چې له فردګرایي سره مخالف وو تشبث شو، ډیر وخت لاتبر نه وو چې شووروي اتحاد په بشپړ ډول پر سوسیالیستي نظام واوښت او د دولت مداخلې دوام او ټینګښت پیدا کړ.

ه - له دویمې نړیوالې جګړې وروسته ډیر اساسي قوانین د شوروي اتحاد د طریقې په څېر پیل او په ختیځو اروپایي هیوادونو کې نافذ شول. ددې په زیاتوالي سره ډیری افریقایي هیوادونو د خپلواکۍ د ترلاسه کولو وروسته داسې اساسي قوانین نافذ کړل

چې د بشر حقوقو نړيواله اعلاميې ته پکې ځای ورکړل شوی وو، د غربي اروپايي هيوادونو اساسي قانون موضوع هم همدا ډول وه. ددې په زياتوالي سره ډيری د قرارداتي نړيوالو اسنادو کنوانسينونه راتلونکي سره سم صادر شول.

د بشر حقوقو نړيواله اعلاميه: (12 اکتوبر 1948).

د مدني او سياسي حقوقو نړيوال تړون: (16 دسمبر 1966).

د بشر حقوقو لپاره اروپايي تړون: (12 اپريل 1950).

د فرهنگي، سياسي او اقتصادي حقوقو تړون: (16 دسمبر 1966).

دا مرحله د راتلونکو ځانگړتياوو لرونکې ده:

۱ - د محدوديت په برخه کې د دولت لپاره د ازادۍ او بشر حقوقو د حقوقو او ازادۍ د انسجام د تايمين په موخه رامینځ شوي دي.

۲ - د بشر حقوقو له فردگرايې څخه د جامعه گرايې په لور وده وکړه، د حقوقو په بل ډول.

بيلگه: د کورنيو، ملي، سيمه ايز او نور حقوق د يوې بياوړې ډلې له لورې سمون موندلای او تايمينولای شي، دغه حقوق د بني ادم لپاره د خدمت کولو په توگه چې يو عمده هدف دی گڼلی شو.

له دې وروسته چې بل پرمختگ د گډون (شراکت) په برخه کې رامینځته شو هغه د حقوقو عملي کول وو. لکه: د ډله ايز عبادت او د اتحاديې اواحزابو جوړونې حق دي.

۳ - بشر حقوق د منفي بني څخه د مثبت کېدو په لور درومي پدې مانا چې د اقتصاد او ټولنيزو حقوقو په دولت باندې مثبت مکلفيتونه تحميلوي، د دولت له عمومي چارواکو څخه غوښتل کيږي چې سمې چوپړتياوې لکه: عامه روغتيا، ټوله ايزه بيمه، زده کړه او روزنه د افرادو لپاره ترسره کړي، پدې توگه دولت ځان مجبور بولي چې د ټولني اقتصادي حالت په رسميت وپېژني.

دولت د لاندې وسايلو څخه د يوه په وسيله لاسوهنه (مداخله) کوي

۱ - د مداخلې عادي وسيله څنگه چې په لود يځو اروپايي هيوادونو کې پکاروړل کيږي، قانوني انفاذ او وده وه چې د ټولني د بيوزلې طبقې د گټو ضمانت يې کاوو او له دې سره يې پر اقتصاد باندې د خلکو تسلط ته غاړه ايښودله. په اقتصاد باندې د

خلکو تسلط دوی ته د داسې حکومتونو د ټاکلو حق ورکوي چې په اجتماعي عقایدو باندې باور ولري، دغه راز پدې برخه کې چې هره گډوډي را پېښېږي نو کېدای شي چې هغه پارلماني بڼه (شکل) ولري.

۲ - له کومه ځايه چې د مداخلې عادي وسايلو خپله د تاثير قوه د لاسه ورکړې وه، نو د واک پر گدی قدرت د بدلون لپاره له انقلاب پرته بله لاره نه وه موجوده دا ډول گډوډي د هغو افرادو زړونه گرموي چې له ټولنيزو بدلونونو سره مينه او علاقه لري، په عمومي توگه نوی حاکم حکومت به يوازې په هغو بدلونونو بسنه ونکړي چې د عادي مداخلې له لارې ترلاسه شوي دي، ددې پرځای کوښښونه کيږي ترڅو اجتماعي مناسباتو(اړيکو) ته د سوسياليستي افکارو يا زور له لارې بدلون ورکړي.

په ډيرو هغو او کوښښونو سره ټولنه د فرگړايي له نظام څخه اشتراکيت، ظلم او په بې رحمانه وژنو باندې واوښته او بېلگې يې هم کولای شو شوروي اتحاد، چين او ختيځو اروپايي هيوادونه وبولو.

مهم ټکی چې دلته يې بايد يادونه وشي هغه دادی چې دواړه ډوله عادي او انقلابي له هغه ناپييلي خاصيت څخه سترگې پټوي چې د فردگړايي نظام د دولت حاکم نظام ته د تشبثي نظام خطاب کوي دواړه ډوله په اقتصادي چارو او د مالکيت په حقوقو کې مداخله کوي.

په کومه ټولنه کې چې سياسي ازادۍ موجوده نه وي او اقتصاد يې چې د ټولني ډيری وگړي کارگر وي له خورا بيوزلتوب سره لاس او گريوان او د يوې واحدې ډلې تر تسلط يا لاس لاندې وي.

ايا کورنۍ ازادي به دهغه چا لپاره مانا ولري چې د ژوند کولو زمينه هم ورته نه وي برابره؟

ايا زده کړه به د هغه چا لپاره مانا ولري چې د ترلاسه کولو توان يې نلري او لگښتونه يې نشي پوره کولای؟

په همدې سره سوسياليستي افکارو دا ثابتوله چې د ټولني سازمان د دولت دنده ده. د نظريو دا وروستنۍ لاره د گڼ شمېر ارزښتونو لکه: دين، کورنۍ، د قراردادونو او خصوصي مالکيت ساتنه کوي په عين وخت کې دولت ته اجازه ورکوي چې هغو

اهدافو ته د رسيدو لپاره په لږه کچه مداخله وکړي، د اقتصاد په برخه کې رهبري شوی اقتصاد ټاکي ځکه دا عمل د کلي اقتصاد د انحصار په پرتله له ځان سره ډيرې ستونزې او لوړې ژورې نلري.

۳ - د دريمې نړۍ ډيری هيوادونه د اسلامي هيوادونو په گډون له دويمې نړيوالې جگړې خپلې خپلواکۍ ترلاسه کړې، او د هغوی يوه غوره والی د عصري اساسي قانون انفاذ وو، چې د بشر حقوقو عناصر هم پکې وو، خو سياسي، اجتماعي، اقتصادي او فرهنگي گډوډيو يوازې د هغوی په ليکلو سره په اساسي قوانينو کې اثبات نشي موندلای او بايد له هغو ريښتینو اصلاحاتو وړاندې وروسته زده کړه، روزنه او تبليغات په ټولو سيمو، برخو او مرحلو کې ترسره شي.

و- کله چې په سنتي نظامونو په ځانگړې توگه انگلستان، فرانسه او امريکا کې د بشر حقوق اعلان شول نو دپته يې تر ډېره پاملرنه وکړه چې دې ډول حقوقو ته بايد درناوی وشي او حتی په کلاسيکو بڼو کې د هغوی تضمين او ساتنه وکړي.

دغه تضمين بيلابيلې لارې او بڼې خپلې کړې. خو ټول د بشر حقوقو د قوانينو په حاکميت نه بلکې په نورو قوانينو باندې ټينگ ولاړ وو. له کومه ځايه چې دغه حقوق په قوانينو کې ليکل شوي وو نو ډير فشارونه يې نلرل او کوم تقنيني ارزښت يې هم نه درلود نو پېژندل او ارزښت يې په خلکو باندې په اجباري ډول شول.

د اساسي قوانينو ځينې حقوقپوهان دليل راوړي چې دا حقوق د عامه قوانينو په څېر ارزښت نلري همدا ډول هغو افرادو چې د هغوی اجباري ارزښت يې پېژندلای وو نو هغه يې د اساسي قانون په پرتله ډېر لوړ گڼل ځينې يې بيا له اساسي قوانينو سره برابر بولي.

په پايله کې هغوی د حقوق پوهانو په وړاندې اساسي قوانين له جبر پرته بل شی نه گڼي، ځينې يې بيا د همسطحه عامه قوانينو په نوم يادوي پدې ترتيب پکاروړنه او پاملرنه يې په دولت نه بلکې په عادي حقوق پوهانو او اساسي قوانينو اجباري دي.

د امريکې په متحده ايالاتو کې دوه مقولې (طبيعي قانون او اجتماعي قرارداد) د منشور او خپلواکۍ په اعلاميه کې زيات شول خو د عادي عرفي قوانينو سمه مانا افاده کړې بڼا عرفي حقوق پوهان مجبور دي چې د هغوی پيروي وکړي، قضايه قوه

چې له مقننې او اجرائې قوې څخه جلا ده د قوانینو د یوې برخې د قانونین مسئلې ده.

پارلمان یا ولسي جرگه د عامه افکارو په نسبت دې حقوقو ته زیان نشي رسولی ځکه ولسي جرگه یا پارلمان دپته اړ دی چې خپل د قانون جوړونې صلاحیت د ژوند په اړدوړ په ځینو دودونو کې چې د تقنني ارزښت یا اقتصادي او اجتماعي لارښود له رایه ورکوونکو څخه ترلاسه کوي، په همدې ترتیب په هغو لارو کې چې د بشرحقوق تضمیني څېره خپله کړې په لاندې ډول دي...

۱- د مقننې، اجرائې او قضایه قوې بیلوالی ترڅو د هغوی قدرت مالوم او وپلټل شي.

۲- له تقنني پلوه څارنې ترهغه وخته پورې تضمین کیږي ترڅو چې قوانین د اساسي قانون په چوکاټ کې ځای لري.

۳- حقوقي څارنه باید ترهغه وخته تضمین ، چې ټولې سازمانې او فردي پرېکړې د اساسي او نورو قوانینو په چوکاټ کې ترسره شي.

۴- پارلماني استازیتوب چې په بشرحقوقو کې تخصص یا وړتیا لري؛

۵- په مستقیم ډېموکراتیک نظام کې د پوښتنو او لیکونو له لارې د وگړو مستقیمه څارنه؛

۶- د اطلاعاتي او تبلیغاتي وسایلو له لارې د گوندونو په وسیله د وگړو غیر مستقیمه څارنه؛

۷- د بشرحقوقو لپاره ځانگړې محکمه یې اطلاعات لکه: په استرابورک کې اروپایي محکمه؛

ژ - حقوق عبارت دي له:

لومړی - سنتي حقوق او ازادۍ؛

دویم - نوي حقوق (اقتصادي او اجتماعي).

- سنتي حقوق او ازادۍ، قانوني صلاحیت او ازادۍ په بر کې نیسي...

۱- په عمومي ډول برابروالی (مساوات) عبارت دی له:

الف د قانون په وړاندې برابروالی (مساوات).

ب - د عدلیې قوې په وړاندې برابروالی؛

چ - په ټاکلو او چوپړ تیاوو کې برابروالی؛

۲- په ټولنیزو مکلفیتونو کې برابروالی عبارت دی له...

الف - د مالیاتو په ورکولو کې برابروالی (مساوات).

ب - په عسکري چوپړ تیاوو کې برابروالی؛

II- سیاسي حقوق عبارت دي له...

الف - د ټاکلو یا ټاکل کیدو حق؛

ب - په ټولپوښتنې سره د نظرونو څرگندولو حق؛

III- د فرد په مادي گټو پورې اړوندې ازادۍ:

۱- شخصي ازادۍ؛

۲- د ملکیت یا مالکیت ازادۍ؛

۳- د شخصي کود لرلو ازادۍ؛

۴- د کار سوداگری او صنعت ازادۍ؛

VI - د فرد په معنوي گټو پورې اړوندې ازاد...

۱- د دین او عبادت ازادۍ؛

۲- د فکر او سازماندهي ازادۍ؛

۳- د زده کړې او روزنې ازادۍ؛

VI- نوي حقوق عبارت دي له:

۱- اقتصادي ازادۍ؛

۲ اجتماعي ازادۍ؛

II- اجتماعي حقوق په لاندې ډول دي...

۱- د کار کولو حق یانې د کسب او له کړاو پرته د استخدام د ټاکلو حق چې دا حق د

استراحت او آرامتیا حق په نوم هم یادېږي.

۲- د اجتماعي او روغتیا ساتنې حق چې عبارت دي له: اجتماعي او رغتیايي بیمه،

وړیا درملنه، د مور او ماشوم د ساتنې تضمین، د عمومي مصیبتونو د قربانیانو ساتنه،

د هغو وگړو ساتنه چې د هیوا د ساتنې په جگړه کې یې ونډه اخیستې وي او د شهیدانود کورنیو ساتنې حقوق دي.

۳- د زده کړې او روزنې حق عبارت دي له: په څوو مرحلو کې په وړیا توگه زده کړه، تر مالومې مرحل پورې د زده کړې جبري کول، د عرفاني چوپړ تیاوو په وړاندې کولو سره لکه: کتابتون او په عمومي ډول د اطلاعاتي وسایلو د اختراعاتو او پلټنو هڅونې.

۴- په ټولنو او اتحادیې جوړونه کې د شمولیت حق د اتحادیې ونډه داده چې د غړو په استازیتوب له اړوندې ادارې سره خبرې وکړي.

VIII- اقتصادي حقوق عبارت دي له...

۱- د دولتي پروژو د مالکیت له پلوه د هغو دولتونو لپاره چې د فردگرایي په اصولو ډډه لگوي) ملي اقتصاد ملاتړ او انحصارات منع کيږي همدا ډول د دولت لپاره یو مکلفیت موجود وي، چې کافي کانونه د دولت د اتباعو د اړتیاوو د پوره کولو لپاره کشف او استخراج کړي.

۲- له سوسیالیستي له پلوه دولت د ټولو تولیدي وسایلو څښتن دی او خصوصي مالکیت په کوچنیو کرنیزو ملکیتونو او صنعتي کسبونو بند وي (قید)

۳- نشو کولای په نني قلمرو کې د بشر حقوقو ټولې لاسته راوړنې په بشپړه توگه وارزوو نو پر همدې اساس ځینو عناصرو ته یې په لاندې ډول اشاره کوو.

۱- کلاسیکي برابروالی یوازې قانوني او رسمي بڼه لري، له کومه ځایه چې ټول وگړي ورڅخه گټه نشي اخیستلای او برابروالی یې عملاً د لاسرسي وړ ندی، د واقعیت له پلوه برابروالی یوازې یو شعار دی ځکه که داسې نه وای نو په سویلي افریقا او متحده ایالاتو کې به نژادي تبعیض او په اروپا کې به د بنځو له حقوقو څخه ناوړه گټه نه اخیستل کیده.

۳- له کلاسیکي پلوه رسمي ازادۍ کومه مثبتنه پایله نلري یوازینی ارزښت یې د دولت د منفي لیدنې په مخینوي او له هغو څخه ناوړه گټه نه اخیستل دي، یوازې قدرت لرونکي وگړي کولای شي دا کار عملي کړي. دا ډول ازادۍ ددې سبب څرګندي چې موجوده قوه نوره هم قوي او وگړي شتمن کړي. په پایله کې هغه دولتونه چې په فردگرایي ډډه لگوي خو سوسیالیستي او اجتماعي مفکورې کاروي او گټه ورڅخه

اخلي نو دا د نويو حقوقو اړوند نوي تصاميم او پريکړې رامینځته کوي دولت هم په خپله نوې څېره کې له بشر حقوقو سره منفي چلند يا سلوک کوي.

که څه دولت پدې مجبور دي چې د ترلاسه کولو لپاره يې پوره هڅې او کوشنونه وکړي خو دا يوازې يو سياسي مکلفيت دی.

بېلگه: فرد ددې توان لري چې دولت د پته مجبور کړي څو خپله روغتيا او د اجتماعي بيمې ساتنې دنده ترسره کړي، په همدې ډول فرد حق نلري چې د يوشې ترلاسه کولو په لاره کې چې اداره ورسره موافقه نه وي له دې ادارې څخه استازيتوب وکړي، د بوديجې اړوند تصاميم چې رايه اچوونکي د مالياتو تسليمولو ته مجبور وي د فرد له مسوليت څخه بهر دی دولت تر وروستنې کچې هڅه او کوشن کوي چې د ډېرې ماليې له اخیستلو څخه لاس واخلي ځکه دا وېره چې گواکې رايه اچوونکي به خواشينی او ستړي شي، سوسياليستي هيوادونه يوازې د مادي حقوقو څخه ساتنه کوي او له معنوي ازاديو او حقوقو څخه مخ اړوي، دا امر د دولت او افرادو ترمنځ په اړیکو کې د ترينگلتييا سبب گرځي، ځکه په افرادو کې دا احساس پيدا کيږي چې هغوی د معنوي ازادۍ له گټې اخیستنې څخه محرومېږي.

پداسې حال کې چې هغه معنوي ازادۍ او حقوق کم مټ د مادي ازادۍ په څېر ارزښتمن دي.

۴ _ په تشه شعاري بڼه د بشر حقوق اعلان په خلکو هيڅ اغيز نلري، په همدې سره د هغوی لپاره قوانين رامینځته شول چې په ډاډ توگه يې تضمينوي.

بيلگه: کله چې قانون د يوې شخصي ازادۍ ځای په پام کې نيسي نو د قانوني بند لپاره يې شرايط ټاکلي دي، يا کله چې قانون د خصوصي ژوند درناوی په پام کې نيسي نو د هغو د کورنيو او اشخاصو د پلټنې لپاره ځينې محدود پټونه رامینځته کوي.

۵- هغه حقوق او ازادي چې قوانينو او کنوانسينونو کې ځای پر ځای شوي دي او پداسې توگه ورته ځای ورکړل شوی چې د قوانينو ټولې برخې په پام کې نيسي د حقوقو د پلي کولو د ارادې نشتون د هغوی د وراثت په علمي او عملي برخه کې بې توجه يې څرگندوي.

بېلگه: علمي او عملي وراثت، د جنایي قانون اړوند اړونه یا اصول چې له نړیوالو کنوانسیونونو څخه کورنیو قوانینو ته اجازه ورکوي باید په لاندې بڼه وي. د قانونیت اصل، د مناسب قانون پلي کول، د انسانانو حقوق چې د جزا قانون له خوا ملاتړ کېږي، د جزا ځانگړتیاوې، له ځوانانو سره چلند، عادلانه محکمه، فرد باید په جرم سره یوځل محاکمه شي، د محکمې په اشتباه سره د تاوان ورکولو حق، له بندي سره قانوني چلند د سلوک کچه محدودېږي.

۶- د نړیوالو کنوانسیونونو هوډ او اراده دا وه چې د بشر حقوقو په ملاتړ سره ورته نړیواله صبغه ورکړي خو د ملي حاکمیت د اصل په پام کې نیولو سره په کورنیو چارو کې د بهرنیو هیوادونو د لاسوهنې مخنیوی او د داسې یوې نړیوالې وسیلې کمښت چې د دولت له لوري د بشر حقوقو او بشري ازاديو اساسي ازادۍ تضمینوي.

دا ډول ملاتړ هیڅکله له بریالیتوب سره نشي یوځای کیدای، د بشر حقوقو ملاتړ اروپایي تړون په اوسني وخت کې تر ټولو پرمختللی کنوانسیون گڼل کېږي، که څه هم نه په دې ندي توانېدلي چې دا حق په یوې رسمیت پېژندل شوې چوکۍ باندې کینوي، چې قانوني اقدامات د بشر حقوقو تر ځانگړتیاوو یا محکمې پورې تعقیب کړي، فرد کولای شي خپل شکایتونه د بشري حقوقو ځانگړې اروپایي کمیتې ته وسپاري ترڅو هغه شکایت محکمې ته وښايي.

د اروپایي هیوادونو د بهرنیو چارو وزیرانو اړوند کمېټه دې ډول قضیو او شکایتونو ته ځانگړې شوېده.

په ۱۹۵۹ او ۱۹۵۶ کلونو کې یوازې نهه قضیې محکمې ته راجع شوې دي خو په ۱۹۵۵ — ۱۹۶۹ کلونو کې کمېټې ۳۸۰۰ قضیې وپلټلې او په اړه یې قضاوت وشو چې له ډلې څخه یې ۳۶۰۰ ونه منل شوې او یوازې پر ۲۰۰ قضیو باندې یې بحث وشو.

اروپایي کمیټه د سنتي، اقتصادي او اجتماعي حقوقو په پرتله د بهر ازاديو څخه په ډېر کمه کچه ملاتړ کوي. همدا ډول د دولت د حاکمیت اصل چې په اسنادو کې ترتیب شوی او دا د تړون په څېر پکاروړل کېږي او ددې تاثیرات یې پېچلې او محدودې کړې دي.

2: په اسلام کې حقوق: حق په عربي ژبه او فقه رېښه څه ته وايي چې په دين کې د څښتن تعالى له لوري انسان او د انسان له لوري ټولو خلکو ته ورکړل شوي وي.

حق څلور برخې لري

۱- له پيسو سره د پرتله کولو وړ، له گټې سره د يو ثابت بدن پرتله لکه په يوه کرابي کور کې اوسېدل، يا د يو عمل څخه ځان ساتل، د خاوند له اجازې پرته کور ته ځوک راوستل.

۲- هر څوک حق لري که انسان وي که څښتن تعالى وي.

۳- ټول وگړي يو پر بل حق لري. (لکه د دندې ترسره کول). دا حقوق لکه: په ښځې د خاوند او په خاوند د ښځې د پيروي حق، په شتمنو وگړو د خلکو حق، د زادۍ حق.

۴- د حق قانونيت د مقننه قوې له خوا د تصويب په مانا سره دی، حق ددې ويشنو پر بنسټ توپير لري او له هماغې مخې ويشل کيدای شي.

الف - مجرد او مشخص حق

۱- مشخص حق هغه حق ته ويل کيږي چې يوځای موجود وي او خارجي بڼه پيدا کړای شي.

دغه حقوق عبارت دي له: له شيانو څخه د گټې اخيستنې، د طلاق او د مجازاتو حق، د پلار له خوا د بچيانو ملاتړ او طبي حقوق لکه: د ژوند او برابري حق، له غير مالي پلوه د زيان جبران او د ا جبران بايد په پيسو وشي لکه: د مجازاتو او طلاقو حق او يا امکان لري چې په پيسو جبران نشي.

۲ - مجرد حق هغه حق ته ويل کيږي چې په يو معين ځای کې موجود خو مشخص نه وي.

ډاکټر ابوسينا ددې حق اړوند خورا ډېر مثالونه وړاندې کړي دي لکه:

د غوښتنې حق، د تړون حق، د قسم حق، سياسي حقوق، په عامه تصدي کې د کار حق، کلتوري حق لکه: د کتاب ليکلو او اختراع حق او داسې نور.....

فقها دا مجرد حق د ملکيت په توگه گڼي ځکه هغه په داسې شيانو محدودوي چې د ترلاسه کولو وړ او د خلکو په وړاندې ارزښتمن وي په همدې سره امکان لري چې

مجرد حقوق له مالي او غير مالي چې د زيان جبران يې نه وي شوی نو مېرې ته يې نه وړل کېږي.

ب - قطعي او نسبي حقوق

قطعي حق په بشپړه توګه روښانه او څرګند دی، او سرچينې ته اړتيا نلري لکه: د روژې په مبارکې مياشت کې روژه نيونې ورځې يا د يو محصول ارزښت.

۲- نسبي حقوق د روښانتيا او تشریح لپاره يوې سرچينې ته اړتيا لري او دا سرچينه يې د مثبتو او منفي قطبونو ترمينځ موجوده وي، لکه د يو ماشوم د پلار مناسبه دنده چې د هغوی د ډوډۍ او جامو پيدا کولو وسيله ده.

يوه ميرمن بايد په ډيرې درناوي پريښودل شي (طلاق شي).

ای محمده! بښنه پرځای کړه، په خواخوږۍ سپارښتنه وکړه او له ناپوهانو مخ واړوه.

کفارت: لسو بيوزلو افرادو ته په اوسط ډول خواړه ورکول او اندازه يې دومره وي

چې بيوزله پرې خپله ښځه او بچي تغذيه کړي.

ج: د خدای ج او بنده گانو حق (حق الله او حق العبد):

حق الله د يوې ډلې د حق په مانا ده، ځينې ددې لپاره په حق الله نومول کېږي چې د درناوي وړ وګرځي ددې سربيره اشخاص هم موجود دي لکه:

نوي پيداشوي او ماشومان چې له خپلو حقوقو څخه ساتنه نشي کولای نو لازمه ده چې د هغوی حقوق د خدای د حق په نوم ملاتړ شي.

فقها حقوق په څلور برخو وېشي

۱- د خدای ج لپاره مشخص حق؛

۲- د انسانانو لپاره مشخص حق؛

۳- دواړه حقوق يو له بل سره اړيکه لري خو د خدای حق غوره والی لري.

۴- دواړه حقوق يو له بل سره اړيکه لري خو د بنده حق غوره والی لري لکه: مجازات.

دریم او څلورم ډولونه د حق الله او حق العبد گډ جوړښت دی چې د دوه اړخیزه یا متقابل حق په نوم یادېږي.

د ژوند کولو حق، عقل، له شتمنۍ څخه ملاتړ او له وېرې څخه روغتیا او ازادۍ (پیسې او ملکیت) حق، له دې پلوه حق الله ددې امانتونو ساتونکی دی پداسې حال کې چې حق العبد او حق الله د هماغو گټو ساتنه کوي.

ددې دوه اړخیز حق په پلټلو کې باید هڅه وشي او دا مالوم شي چې د کوم یو غوره والی وړاندې او یا لومړیتوب لري.

که چیرې د خدای حق (حق الله) غوره وو انسانان حق نلري چې ترې ناوړه گټه پورته کړي دغه راز حق نلري چې پدې برخه کې خپله روغتیا او ژوند په خطر کې واچوي او یا خپلې پیسې بیخایه ولگوي.

له دې سره سم حقوق په دوه بڼو (شکل) دي

۱- د خدای غوره حق چې د حق الله په نوم یادېږي.

۲- د بنده غوره حق چې د حق العبد په نوم یادېږي. لکه فرض عبادت (لمونځ او روژه).

ب - د ټولني د ساتنې په مانا؛

ج - د هغو افرادو د حقوقو د ساتنې په مانا ده چې پخپله د خپلو حقوقو ساتنه نشي کولای؛

حنفي مذهبي حق الله په اته وو مقیدو برخو ویشي:

۱- د عبادت ځانگړي اعمال — لمونځ، ذکات او حج هغه دندې دي چې دیني احکامو د ټولني لپاره ضروري گڼلي دي.

۲ - ځانگړي مجازات لکه — زنا، غلا او د الکولي مشروباتو څښل چې د ټولني د ساتنې لپاره ترسره کېږي.

۳- محدود مجازات لکه — له میراث څخه قاتل بې برخې کول، دا ددې لپاره محدود دي چې قاتل ته مثبت جزا ورنه کړل شي.

۴ - د هغو حقوقو لپاره چې د مجازاتو او عباداتو ترمینځ واقع دي لکه — کفار ه یانې د غیرقصدی قتل د دیت ورکول یا په روژه خوړلو یا د قسم په ماتولو د دیت ورکول دي.

چې پدې سره په انسان کې د عبادت یو ډول احساس رامینځته کیږي ځکه هغه د خدای د اوامرو په توگه گڼل کیږي او دا امر په ځای کیږي په عین وخت په هغوی کې یو ډول د د تقبیح احساس پیدا کیږي، ځکه د هغوی ار تکاب د خدای تعالی له اوامرو څخه سرغړونه او ورسره سمه گناه گڼل کیږي.

۵- د عباداتو په ځینو اعمالو کې یو مرستندویه احساس موجود وي. لکه د روژې خوړلو کفار ه، دا هم یو ډول عبادت دی ځکه انسانان خدایتعال ته نږدې کوي او له نورو سره د مرستې مانا هم لري.

۶- هغه حکم چې د عبادت د اعمالو احساس پکې وي لکه عشر چې د مسلمانانو په کرنیزو ځمکو یو ډول مالیه وي.

۷ - ښکاره حق لکه د شتمنی پینځمه برخه یا هغه گټور د اړتیا توکي چې د ځمکې لاندې پیدا کیږي چې د ټولو د هوساینې په لاره کې ولگول شي پداسې حال کې چې د پیداشوې خزانې % برخه د هغه د خاوند حق دی.

د خدای تعالی د حقوقو د پولو ټاکنه د حنفي مذهبو له لوري پدې بنو عبادت او مجازات په عین وخت کې د خدایتعالی او ټولني د حقوقو ترمینځ د پولو ټاکل هم دي، دغه راز د ټولني حقوق بیلابیل او خورا پراخه بڼه لري او دا ټول باید په پام کې ونیول شي د ټولني اړتیاوې باید تجدید نظر (بیا کتل) شي.

دا ډله حقوق په دوه برخو ویشل کیږي، او دې قرانی ایت ته په پام سره چې: (که چیرې تاسو د انسانانو ترمینځ پریکړه کوئ نو عادلانه پریکړه وکړئ) دا ډله وایي د خلکو ترمینځ د پریکړې پر وخت حقوقو ته په دوه لاندنیو ډلو کې ځای ورکول کیږي.

۱- دا چې حقوق د ټولو انسانانو لپاره وي نو نباید ځانگړو خلکو ته په پام کې ونيول شي برعکس باید د ټول اړتیاوې په پام کې ونيول شي دغه حقوق د خدایي مجازاتو او حقوقو په نوم یادېږي.

د بېلگې په توگه: پدې حقوقو کې د غلو، زناکوونکو او د وصیت او ملکیت په مسایلو کې د داوري مجازات شامل دي.

۲ - د انسان یا بشر حقوق د خصوصي حقوقو په نوم یادېږي. لکه خصوصي حق، ټول هغه انسانان چې د حق څخه برخمن دي کولای شي هغه ترلاسه یا هم ترې تیر شي یانې دا ددې واک لري چې له خپلو حقوقو سره هر ډول معامله وغواړي کولای شي.

د بېلگې په توگه: دیت دا د وینې ارزښت هغه اندازه ده چې د یو چا کورنۍ ته ورکول کېږي چې د بل په ذریعه وژل شوی وي هغه څوک چې دا حق لري نو ددې صلاحیت هم لري چې دا اندازه قیمت ومني او یا هم پخپلې غوښتنې سره له دې حق څخه تیر شي.

ددې حقوقو په زیاتوالي سره ځینې شیان موجود دي لکه هغه مجازات چې ورسره حق الله او حق العبد رامینځته کېږي، له مجازاتو څخه یوه عمومي گټه ترلاسه کېږي چې له یوې خوا د ژوند ساتنه کوي او له بلې خوا د قاتل په وړاندې د مقتول د کورنۍ غوسه او قهر له مینځه وړي دغه راز د خصوصي حقوقو په اړه نشو کولای دا ډول فکر وکړو چې گواکې ټولنه پکې کوم حق نلري. برعکس پداسې حالاتو کې لکه: جگړه، بحران، ناروغۍ او سیلاب خپلي هم له ځینو حقوقو څخه برخمن دي.

له دې سره سم د خصوصي حقوقو خاوند دا حق نلري چې هر ډول یې زړه وغواړي گټه ترې پورته کړي.

په ریښتني توگه له دوه لارو څخه یو ټولنه عمومي حقوق لري.

۱- څه ډول چې څښتن تعالی د خصوصي حق لرونکي لپاره د هغه شخصي گټې هم په پام کې نیولې دي په هماغه ډول یې د هغوی د ټولني گټو ته هم پاملرنه کړې ده، پردې اساس خدای تعالی انسان ددې لپاره له بیخایه لگښتونو څخه منع کړی چې زیان یې ټولې ټولني ته ونه رسیږي. ځکه دا پیسې څښتن تعالی نورو ته د ذکات او عشر لپاره ځانگړې کړي دي.

خدایتعالی پخپل کتاب کې فرمایلي دي:

ژباړه: شتمنی مو په ناسمه توگه مه کاروی کومې پیسې چې خدایتعالی په واک درکړي هغه وساتئ، هغوی چې ورباندې سره او سپین زر پیري او د خدای په لاره کې یې نه لگوي نو هغوی ته به په راتلونکي کې یوه دردناک زیږی ورکړل شي.

۲- د خصوصي حقوقو خاوند پداسې ډول باید له خپلو حقوقو څخه گټه واخلي او ورسره معامله وکړي چې نورو ته پکې زیان ونه رسیږي، او ټولنه هم دا حق لري چې داسې اشخاص چې گټه اخیستنه یې ټولني ته زیان اړوي منع کړي.

د حق الله او حق العبد ځانگړتياوې

حق الله ځانگړتياوې:

- ۱- له هغه څخه څوک انصراف او سترگې نشي پټولای؛
  - ۲- ټوله مسلمانان په ځانگړې توگه د اسلامي فقهې عسکران او پيروان مجبور دي چې د ساتنه يې وکړي.
  - ۳- امام ددې موکل دی چې عمومي مجازات تحميل کړي.
  - ۴- که د حق الله په وړاندې جرم يو ډول او په پرلپسې توگه وي نو مجازات هم بايد مجرم ته په يو ډول ورکړل شي، خو که جرم په پرلپسې توگه او يو ډول نه وي نو بايد ورته د هر جرم جلا سزا ورکړل شي.
  - ۵- ددې حق مجازات وارثانو ته نه ليردول کيږي پدې مانا که قاتل قتل وکړي نو بايد وارثان يې د جرم سزا وويني.
  - ۶- ټول خدايي حقوق د بښلو وړ کيدای شي، ځکه چې له دې لوري خدای تعالی ته هيڅ زيان نشي رسيدلای.
- يادونه: د حق العبد لپاره مجازات ممکن ځانگړي، جریمه ياهم د ضمانت په ډول وي.

د حق العبد ځانگړتياوې

- ۱- کيدای شي په حق العبد کې انصراف رامینځته او ونه غوښتل شي.
- ۲- ددې حق مجازات پخپله د حق لرونکي له خوا ترسره کيږي بل شخص له هغه څخه د انصراف حق نلري.
- ۳- ددې حق مجازات وارثانوته ليردول کيږي له دې خبرې څخه موخه داده چې د مقتول وارثان خپل د قاتل له وارثانو څخه غوښتلای شي.

۵- په شتمنیو او پورونو کې ټاکل شوی حق

په شتمنی کې حق پدې مانا چې یو بې د داین او بل د مدیون په شکل نیول کیږي، په مالي پورونو کې شخصي حق، لکه: کرایي کور یا غیرمالي لکه: قضایي لمونځ دی. څوک چې مدیون دی باید دا حق په مطلق ډول سره ادا کړي. مثلاً: د کور کرایه به هر ورو ورو کوي، او قضا شوی لمونځ به په قضایي ډول ادا کوي یا ددې امکان هم شته چې په منفي ډول ادا شي لکه: د یوې ودانۍ د جوړول منځپانگه.

ددې حقوقو د ادا کولو ډول د مدیون د ذهني توان سره مناسب او حالت او ماهیت سره سم توپیر کوي.

دا دوه ډوله حقوق ځانته ځانگړي قوانین لري

۱- په پور(قرض) کې حق غوښتلو ته اړتیا نشته پداسې حال کې چې په شتمنیو کې حق غوښتلو ته اړتیا نشته.

۲- کېدای شي په پورونو کې حق وځنډول شي او یا ورڅخه صرف نظر راشي خو په شتمنی نه حق ځنډول کېدای شي اونه هم ترې تیریدل کیږي.

۳: کله چې د شتمنی خاوند مړ کیږي، نو حق پر شتمنی ساقطیږي(غورځول). بیلگه: کله چې د یو کور خاوند یو قرار داد له مخې خپل کور پلوري نو که چیرې د کور سپارلو څخه وړاندې د کور خاوند مړ شي نو د کور پلورنې قرارداد قانوناً فسخه کیږي خو دپور په حق کې د قرارداد اعتبار پخپل ځای پاتې کیږي.

هـ - قانوني او ديني حقوق

که څه هم ديني حقوق له ديني احکامو سره سم څرگند او مالومېږي خو د قوانينو پر بنسټ نشي ثابتېدلای، لکه لمونځ او حج، قانوني حق هم د ديني احکامو سره سم مشخص شوي هم د قوانينو پر بنسټ ثابتېدلای شي.

په اسلام کې خپلواکي:

بنسټگرو ديني قضاوت د ترسره کوونکو د اعمالو په برخه کې که دنده او که ټاکنه د څښتن تعالی د کلام له مخې تعريف کړی دی. **الف:** قضاوت د يو عمل د ترسره کولو يا برعکس نه کولو په مانا دی، فاعل د يو خپلواک انسان په توگه حق لري چې يوه عمل ترسره او يايې له ترسره کولو تير شي.

ب - ټوله ايز اصل دادی که چيرې کوم روښانه امر موجود نه وي پدې اړه چې انسان ازاد دی ترڅو يو عمل ترسره کړي يا برعکس ونکړي، که کوم ايت يا هم امر نه وي موجود نو جرم ورسره هم نه شته او نه هم سزا موجوديدلای شي. څښتن تعالی فرمايي: ترڅو چې زه پيغمبر درونه ليرم نو مجازات به مو هم نکړم په اساسي اصولو کې دا اصل موجود دی.

نود ايت يا امر څخه وړاندې د فاعل د اعمالو په وړاندې هيڅ ډول قضاوت نشي ترسره کيدای دغه راز (د شيانو او اعمالو سرچينه ازادي گنبل کيږي) دا دوه اصول پدې مانا دي، وړاندې له دې چې کوم عمل ته جرم وويل شي بايد يو ايت يا امر هغه په روښانه ډول سره منع کړي.

د - د خپلواکي په اړه د دين نظر په څښتن تعالی ته راجع کيږي.

چې د يو عمل د کولو يا هم نه کولو په برخه ورکړل شوی وي، چې ددې ډول اجازه ويونکی وي ممکن داسې يو عمل نه سپيڅلی او نه هم د منلو وړ وي

پردي بنسټ که خدايتعالی اجازه نه وې ورکړي نو د يو عمل د ترسره کولو لپاره ازادې نشته يا په بل ډول نور دهغه عمل د ترسره کول د فاعل له لوري منع دی.

د ازادو اعمالو ډولونه

۱- امام غزالي خپل ځان ته په پاملرنې سره د اعمالو کلمه په درې برخو ویشي:

الف: د سرچینې په پلټلو سره د منښت يا نه منښت لپاره د خدايتعالی له لوري کوم تقينې او مشخص امر وجود نلري.

ب- دین انسان ته د يو عمل ترسره کولو يا هم نه کولو د ټاکلو حق نه دی ورکړی.

ج - دین د ټاکلو يا نه ټاکلو په برخه کې څه ندي ويلي خو دا نښانې وجود لري چې د يو عمل ترسره کول يا نه کول يو ډول دي چې فاعل يې بايد په اړه تصميم ونيسي.

له دې سره سم امام غزالي ازاد عمل په دوه برخو ویشي.

دین د يو عمل د ترسره کولو يا برعکس واک فاعل ته ورکړی، دین د يو عمل کولو يا نه کولو په اړه روښانه حکم نه دی صادر کړی.

۲- د يو دليل په توگه چې د يو عمل ترسره کولو په برخه کې پوښتنه رامینځته کيږي:

السّهتي (عالم) ازاد عمل په دريو برخو ویشلی دی:

۱- د عمل د مخنيوي لپاره دليل؛

۲- د عمل ترسره کولو لپاره دليل؛

۳- د يو عمل ترسره کولو يا نه کولو څخه وړاندې دليل وجود نلري او ترسره کوونکی يې په ترسره کولو کې ازاد وي، پدې مانا چې خدايتعالی نه هغه ته امر

کوي چې ترسره يې کړي او نه د برعکس لپاره بلکې هغه يې ازاد پرې ايښي دی او کولای شي پخپله خوښه يو عمل ترسره يا هم ترې تير شي.

۳- السهتي د ازادۍ ډولونو او ټوله ايزتوب ته په پام سره د ازاد عمل په څلورو برخو په لاندې توگه نظر ورکوي.

۱- هغه څيزونه چې يو ډول ازاد او په بشپړه توگه د اړتيا وړ وي لکه: خوړل، څښل چې کاملاً د اړتيا وړ دي خو که چيرې ونه شي نو انسان ته زيان رسوي.

۲- هغه شيان چې يو ډول ازاد خو په بشپړه توگه د اړتيا وړ وي خو دومره اړين او ضروري نه وي؛ لکه زيات خوراک، او اضافي جامې پيرل او داسې نور .....

۳ - هغه شيان يو ډول ازاد خو په بشپړه توگه منع وي، لکه په قسم کولو اخته، د بچيانو په وړاندې د ژبې ناوړه کارول.

که څه هم د سرچينې له مخې چې دوی ته نه امر شوی او نه هم ترې منع کړای شوي، ترسره کول يې ازاد او ځان پرې بلډول منع دي.

۴ - هغه شيان چې يو ډول ازاد خو په بشپړه توگه کرکجن وي لکه: د ويونکو مارغانو غږ ته غوږ نيول، د تفریح له ځايونو څخه تاويدل که څه هم دغه اعمال د سرچينې له مخې ازاد دي خو هغه کرکجن وي کله چې د اخته کيدو بڼه ځانته خپله کړي.

۴ - الغفاري د ازادۍ عمومي او تصادفي کيدو ته په پام سره اعمال په عمومي او نسبي ازادې ويشي.

د هغه په وينا امکان لري چې فاعل په بشپړه توگه د يو عمل په ترسره کولو کې ازاد وي او يا دا چې دا ازادۍ ممکن چې ځانگړې علت ولري او فاعل د هغه علت په موجوديت سره ازاد وي.

۵- د ازادۍ سرچينې ته په پام سره داسې وپشنې هم موجودې وي چې ورسره سم ازادې يا د خدايتعال يا هم د بنده له خوا ورکړل شوې وي.

۶— خصوصیت او عمومیت ته په پام سره د ازادۍ عملیه په خصوصي او عمومي ازادۍ ویشل شویده، د خدای تعالی عمومي اجازه د عمومي ازادۍ سبب ګرځي، لکه هغه کار چې خدای تعالی یې د ترسره کولو اجازه ورکړې وي. او د خدای تعالی خصوصي اجازه د خصوصي ازادۍ سبب ګرځي لکه کوم شخص چې یوې ښځې ته قرانکریم په مهر کې ورکړي، نه د واده د پیسو په توګه.

۷— د ازادۍ علت ته په پام سره د استعمال او لګښت ازادۍ موجودې وي، د لګښت ازادۍ پدې مانا ده چې که مقنني منصف هئیت (خدای تعالی) او که د بل شخص له لوري د یو شي د مصرفولو، لکه: ښکار یا د اوبو استعمال اجازه واخیستل شي.

د استعمال ازادې ځینو شیانو استعمال یا استفاده لکه جماعت، عمومي پارکونه، په کتابتون کې د کتاب لوستلو په مانا ده چې مقننه هئیت (خدای تعالی) له خوا ورته ورکړل شوي دي.

د انسان د حقوقو او ازاديو ترمینځ توپیر

پدې برخه کې له انسان سره دا پوښتنه پیداکيږي چې دا د انسان له حقوقو سره یو ډول که د حقوقو یوه برخه ده له حقوقو سره توپیر لري؟ دا مسئله مخکې له مخکې د قوانینو په موضوع کې مطرح شوېده، ځینو قانون جوړونکو ویلي چې عمومي ازادې عامه حقوق دي هیڅوک هغه په یوازې توګه نشي درلودلای پدې ترتیب د ازادې مانا له حقوقو سره په بشپړه توګه مطابقت نه کوي همدا ډول ازاد هغه وخت د حق مانا مومي چې په وړاندې یې تیری وشي.

د قانون سره سه ازادۍ د ټولو وګړو لپاره د یو عمل ترسره کولو اجازې په مانا دي، که چیرې پدې ازادۍ تیری وشي نو قانوني حق منل کيږي.

دبیلګې په توګه: د یوشي د خاوند کیدو واک ته ازادي ويل کيږي خو ملکیت پخپل ذات کې يو حق دی له دې سره سم واک د حق ترلاسه کولو توان ته ويل کيږي.

مشاجره د محدودې يا پراخې پکار وړنې، مشاجرې د انسان اساسي حقوق او صلاحیتونه چې پخپلې مانا سره حقوق دي. د حق او دندې تړاو ددې امر لامل ګرځي چې قانون جوړونکي د واک څخه د حق نوم ليرې کړي.

اساساً ستونزه دلته ده چې ايا حق يو قانوني شی دی او قانون هم ورڅخه ملاتړ کوي؟ ايا حق يو اخلاقي او طبيعي شی دی او قانوني ملاتړ لري؟ په اسلامي فقه کې لیدل کيږي چې د جواز اصلاحات او ازادۍ په زیاته کچه يو د بل پرځای کارول کيږي له دې سره سم ددې په ناسمې پکاروړنې سره اصلاحات له ګډوډۍ سره مخ کيږي.

د حق کلمه په زیاتو مواردو کې کارول کيږي

الف: دا کلمه ددې لپاره کارول کيږي څو ونښايي چې يو فرد د نورو په وړاندې کوم مکلفیتونه لري يا په یاد ولړئ لکه د اتباعو حق په حکمرانانو او برعکس د حکمرانانو پر اتباعو.

ب: دا کلمه په کورنیو اړیکو کې د شخصي حقوقو اړوند کارول کيږي لکه په خاوند د میرمنې اود میرمنې په خاوند حق.

ج: دغه راز دا کلمه د ثابتو شیانو يا اوامرو لپاره چې باید ترسره شي کارول کيږي لکه چې څښتن تعالی فرمایي: دمومنانو مرسته پر مونږ واجب ګرځیدلی ده.

د: دا کلمه د مالي حقوقو لپاره هم کارول کيږي، خدايتعال فرمایي: اود هغه په شتمنی کې د بیوزلانو او ګدایانو حق منل شوی دی.

هـ _ دغه کلمه د انساني او اخلاقي اعمالو لپاره لکه د ورورولۍ او ملګرتیا حقوق او د ګاونډیانو حقوقو لپاره کارول کيږي.

و- دا کلمه د عمومي حقوقو تر عنوان لاندې چې د ټولو وگړو دنده هم ده کارول کېږي.

الغرافي د حق د مرحلو ترمينځ يو پير کوي اوداسې مثال راوړي:

۱- که چيرې مسلمانانو په جگړه کې غنيمتونه په لاس راوړي نو کيدای شي دا حق ولري ترڅو د خپل حق غوښتنه وکړي.

۲- که څوک غواړي چې په يو شريک ملکيت کې خپله برخه وپلوري نو دا حق هم لري چې ټول ملکيت وپلوري.

۳- بيوزلان او اړمند حق لري چې له خپلې گټې څخه په بيت المال کې گټه پورته کړي.

داکتر سهنوري دا پايله مومي چې الغرافي د درې حالتونو ترميخ توپير کړی...

او هغوی ته يې د جواز، حق او بين البين نومونه ورکړي دي.

۱- داسې حالت چې يو شخص پکې د يو شي د مالک کيدو توان لکه: د يو نوکر يا قجر پيدا کول، واده کول يا د خپلو غلام شويو خپلوانو د اخيستلو توان چې دا يو جواز گنل کېږي.

خو حق ورته نشو ويلای.

۲- داسې حالت چې د يو دليل په راوړلو سره د يو شي خاوند وگرځي لکه: په يوه کوچنی ځمکه کې ونډه، پخپل شريک باندې د خپلې ونډې پلورل دا ټول د دليل په درلودلو سره د شتمنی غوښتنې نشي کولای او دا درجه د حق او جواز ترمينځ واقع ده.

داکتر سهنوري زياته کره چې د انسان ملکيت يوازې جواز دی يا هغه واک چې مقننه هئيت يې ملاتړ کوي او له دې لارې هغه تصرف کولای شي که هغه په رښتيا سره هم يو شی تصرف او استعمال کړي نو دلته دغه حق مالکيت بلل کېږي.

د مالکیت او جواز ترمینځ یوه درجه وجود لري چې له جواز څخه پورته او له مالکیته تېته ده.

لکه: که څوک وغواړي یو کور چې خوښ یې شي وپيري نو د کور د خاوند د موافقې د ترلاسه کولو څخه وړاندې هغه د دې یا بل کور د تصرف په حالت کې دا شی د جواز په نوم نوموي.

که چېرې دې شخص د کور د مالک موافقه لاسته راوړه نو هغه پدې حالت کې کور تصرف کولای شي پدې ترتیب دا د حق په نوم یادېږي.

د کور د مالک د موافقې څخه وړاندې او دهغې له منلو وروسته د حق او جواز ترمینځ مرحله ده، څرنگه چې پورته یادونه وشوه انسان دې پوهې ته رسیږي چې بیلابیلې مرحلې تیرې او په هره مرحله کې یې حالت بدلون ومومي.

له یوې خوا حق عبارت دی د یوشی د مالک کیدو د حقوقو څخه او له بل پلوه حق د یو موافقه شوي شي د منښت حالت ته وایي او له دریم اړخه حق د یو شي خاوند کیدو ته وایي.

د حقوقو دغه درې بڼې د مقننه قوې له خوا ملاتړ کېږي دلته یوازینی ستونزه داده چې د حق اصطلاح د لومړۍ او دویمې مرحلې اړوند نه کارول کېږي ځکه که انسان دا هر یو حق ونوموي نو په هغه صورت کې به جواز د استعمال لپاره کوم بل مورد پاتې نشي.

انسان ددې مسئلې د بلې برخې په تشریح کولو کې دېته اړتیا لري چې تشخیص یې کړي چې ایا هغه ازادي چې د مقننه قوې له خوا ورکړل شوې د شیانو یا اعمالو په مورد کې رښتیا ده؟

که ازادي په کارونو او شیانو کې رښتني وي نو ازادي نومېږي کنه نو هغه ته واک ویل کېږي.

عامه ازادي

عامه ازادي لکه: له عمومي پارکونو او ښارونو، له ښوونځيو، روغتون او نورو څخه گټې اخيستنې ته ويل کيږي.

دغه ازادۍ چې د مقننه قوې يا قانون جوړونکو له لوري ورکول کيږي د عامه حقوقو په رديف کې ځای نيسي او دولت بايد له خلکو سره د هغې په گټه اخيسته کې مرسته وکړي.

عامه واکونه (اختيارات)

هغه ازادۍ چې مقننه هئيت يې د ژوند په کړنو او اعمالو کې انسانانو ته ورکوي عامه واکونه گڼل کيږي. لکه: د يو شي مالکيت، د محفلونو جوړول، ازادي، له يو ځای څخه بل ځای ته د سفر کولو حق.

ټول سياسي او فرهنگي حقوق، لکه: د ټاکلو حق، د نظر څرگندولو حق، د فکر ازادۍ او نور.... ازادي پدې مانا ده چې ټول انسانان له خپلو حقوقو څخه يو ډول گټه پورته کړي او د هر څه ترسره کولو واک پخپله ولري او ټولو ته د گټې اخيستنې لپاره ده پورتنې عامه اختيارات حقوقي دي او افراد حق لري چې گټه ورڅخه واخلي.

دولت چې د خلکو استازيتو کوي نو مجبور دی چې له دې ازاديو څخه ملاتړ وکړي دغه ازادۍ ټولې حقوقي دي او د حق الله يوه برخه هم ده ځکه موخه يې د ټولني ملاتړ ده.

دندې په اسلام کې:

خورا زياتو دلايلو ته اړتيا ترڅو دندې تربيحت لاندې ونيسو.

نو له همدې کبله يې ځينې برخې په لنډه توگه بيانوو.

- ۱- حق يا آزادي ممکن چي په ځينو حالاتو کې د يوه دنده لرونکي لپاره وي.
- ۲- پينځم قضاوت امکان لري چې په يوې موضوع باندې د حالاتو او شرايطو سره سم بحث وشي هغه څه چې پکې شامل وي.
- ۳- امکان لري چې مشر(حکمرؤا) د خپلې ازادۍ په چوکاټ کې خپل قضاوت ته د يوې دندې په ترسره کولو ياهم نه کولو کې بدلون راولي.
دندې په ټوله کې په دوه برخو غير مشخصې او عموي ډول باندې ويشل کيږي.
الف: غيرې مشخصې دندې
په عين وخت کې دنده په دوه برخو ويشل کيږي، هغه دندې چې مشخص حدود لري او هغه چې مشخص حدود نلري.
- ۱- غير مشخصه دنده: انسان ته د يو دين په څېر ده، چې د ترسره کولو لپاره يې مجبور او مکلف دی. لکه: د يوشي پيسې ورکول چې پيرل کيږي، په لمونځ کې قرائت او داسې نور...
- ۲- هغه دندې چې مشخص حدود نلري پدې مانا چې انسان مجبور دی چې هغه ترسره کړي خو پر هغه شخص دين (مکلفيت پکې نلري) نه دی. لکه: ذکات، له بيوزلو سره مرسته، جهاد او داسې نور...
پدې ترتيب څوک يې چې په پوره توگه ترسره کولای شي دوه دندې لري، چې يوه يې مشخص حدود لري او بله يې مشخص حدود ونلري.
پدې ايت کې د خدايتعالی موخه هم همدا ده:
نښگنه دېته نه ويل کيږي چې مخ د ختيځ او لوديځ په لور واړوئ بلکې نښگنه داده چې انسان په خداي، ملايکو، کتابونو، قيامت ورځ او پيغمبرانو ايمان راوړي.
پخپله خوښه او د زړه له تله له شته خپلوانو، يتيمانو، بيوزلانو، گدايانو، مسافرانو او د غلامانو په ازادولو کې مرسته وکړئ، لمونځ وکړئ او ذکات ورکړئ.

ب: عمومي دندې

دا دندې په دوه برخو ويشل کيږي چې يوه يې دين او بله يې عمومي ده بيلگه: عمومي دنده د يو ډوب شوي شخص ژغورنه او يو وږي انسان ته ډوډۍ ورکول دي.

هغه دنده چې د دين په توگه او دين يې له ټولو وگړو څخه د ترسره کولو غوښتنه کوي او په عمومي دنده کې ټولې دندې شاملې دي که دين وي که نړيوالې چارې د هغو ترسره کول ايجابوي.

عمومي دنده د دين رامینځته کوونکې دندې سره له قانوني پلوه توپير لري. عمومي دنده مانا پخپله د دندې ترسره کول دي ځکه هغه مثبتې اغيزې لري دا دنده دنورو هغو دندو په خلاف ده چې پکې مقننه هئيت يوازې د فاعل په اړه بحث کوي او که چيرې دا فاعل هغه دنده پرځای نه کړي نو مقننه هئيت يې له بل چا څخه د ترسره کولو غوښتنه نکوي.

فقها پدې هوکړې نظر لري چې هرڅوک چې عمومي دنده سر ته ورسوي نو نور دهغې د نه ترسره کولو څخه بښل کيږي که هيچا ترسره نه کړه نو ټول ورسره گناهکار پرو.

هغوی دا عقیده هم لري چې دا دنده د ټولو لپاره ده څرنگه چې پدې الهي کلام کې ليدل کيږي (جنگي چارې باندي حکم شوې دي)

د روزې نيول په ټولو باندي امر شوی، ځيني بنسټگر پدې اند دي چې د عمومي دندو ځينو برخو بشپړول د ټولني ځينو افرادو ته متوجه وي خو پرته له دې چې مشخصې کړای شي.

خدايتعالی فرمايي: د هغوی د عسکرو له هرې برخې څخه بايد يوازې يوه ډله مخکې لاره شي ددې لپاره امکان لري چې هغوی د دين په اړه سم مالومات ترلاسه کړي خو له راگرځيدو وروسته خپل خلک هوښيار کړي.

د عمومي دندې برخې ډيرې دي او عموماً په ديني او دنيوي برخو وپشل كيږي

د دندې ديني برخې

۱- پدې اړه پريکنده دليل وړاندې کول چې خدايتعالی د ټولو شيانو خالق

دی؛

۲- د ديني علم زده کړه او مطالعه (حديث او فقه).

۳- د قران او حديث تدريس او پوهونه.

۴- زده کوونکو ته د ديني علومو تدريس.

۵- د قضايي چارو پرمخ وړنه.

۶- د هغو په وړاندې جهاد چې پر مسلمانانو تيري کوي.

۷- امر بالمعروف او نهی عن المنکر.

۸- له بيوزلو مسلمانانو سره مرسته کول؛

۹- د جماعت د لمانځه تنظيم؛

۱۰- د مړي لمبول، جنازه کول، او د هغه خښول؛

۱۱- د فسار او شرارت راوړونکو عناصرو په وړاندې مبارزه؛

د دندې دنيوي برخې

لکه: په تجارت، صنعت، پيرل پيږودل، کرنې او نورو برخو کې کارول كيږي او

په نړيوالو چارو پورې هم تړلې دي پدې برخو کې د خودکفایي

درجې رسېدل له ټولو اقتصادي درجو کې شامل دي او دغه امر د

مسلمان ملت اقتصادي خپلواکۍ تضمينوي.

ج - د هر حق په وړاندې يو مسئوليت موجود دی

په تير بحث کې وويل شول، کله چې دين د حقوقو په اړه تصميم نيسي نو په

عين وخت کې هغه دندې چې حقوق تضمينوي هم تحمیلوي،

وروسته د بشر حقوقو په مسئله کې دين د نورو تصفيه شويو نظامونو

سره چې تش په نوم يا شعار سره د بشر حقوقو نارې وهي توپير کوي.

د دين اړوندې موضوع په ټولو اړخونو په پوهيدلو باندې غوره ده چې د حق الله او حق العبد(د خداى او بنده حقوق) اود عمومي دندو او د دين په غوښتنه قضاوتونه سره وټرو.

ددې دوه ډوله قضاوتونو په يوځاى كولو سره د حقوقو او وجايبو اړوند د اسلام نظر په ډاگه ښكارېږي.

ځكه حق الله د ډلې حق او عمومي دنده د يوې ډلې دنده يا وجيبه شميرل كېږي.

ددې لپاره چې د موضوع تړلې برخې پكې شاملې شي نو څلور حالتونه يې په لاندې ډول بيانوو

۱- د نورو افرادو په وړاندې د يو فرد حق لكه: په خپلوانو باندې د مصرفولو حق، د گاونډيانو په وړاندې حق، طلاق او داسې نور... حقوق.

۲- د ډلې په وړاندې د يو فرد حق: لكه په بيت المال كې د بيوزلو حق، د مالكيه حق، د فكر او ژوندانه حق.

۳- د يو فرد په وړاندې د يوې ډلې حق: لكه د جهاد دنده، امر بالمعروف نهى عن المنكر او په هغه چا د بيت المال حق چې د ذكات زيمواري يې بيوزلو ته ورکې وي.

۴- د يوې ډلې په وړاندې د بلې حق: لكه د عمومي موسساتو څخه چې دولت ته خدمت كوي.

د- كيدای شي د يو فرد حق په عين وخت كې دنده هم واوسي. حقوق لكه: د كار، واده، امر بالمعروف نهى عن المنكر حقوق په عين وخت كې دندې هم دي، كار په ډله باندې د يو فرد حق دى چې بايد زمينه يې ورته مساعده كړي.

همدا ډول واده هم په يوې ډلې باندې د فرد حق دى، كه چيرې هغه يې د لگښتونو توان ونلري نو بايد مرسته ورسره وشي.

امر بالمعروف نهی عن المنکر هم په یوه ډله باندې د فرد حق دی چې په ترسره کولو یا برعکس کې ورسره مرسته وکړي.

هـ - د عمل ازادۍ، فرض او منع ترمینځ د قضاوت په بدلولو کې د اولوالامر صلاحیت:

ځینې وخت له اولوالامر څخه اطاعت فرض دی ځکه خدای تعالی فرمایلي. ای مومنانو! د خدای تعالی پیغمبر او هغوی چې ستاسو اولوالامر دي اطاعت وکړئ.

۱- دا اطاعت باید د هغوی د مشرۍ په محدوده کې وي؛

۲- دا اطاعت باید د ټولو د هوساینې لپاره وي؛

۳- دا طاعت نباید د خدای تعالی د اوامرو او پیغمبر اطاعت نه کولو په څیر وي.

څرنگه چې وایي: اطاعت یو په سمو او روا شیانو کې دی.

د دین رهبران د اطاعت وروستې کلمې له بحث وروسته دې پایلې ته ورسیدل...

۱- ځینې سرغړونې دي چې د اطاعت اجازه نه ورکوي.

۲- فقها پدې اصل په یو نظر دي چې اولوالامر باید د کونښن په برخه کې د خلکو له اطاعت څخه برخمن وي.

۳- د اولوالامر قضاوت بدلون باید د هغوی د دندې په محدوده کې وي یا د غیرمشروع او ازادو شیانو له اړه وي.

۴- اولوالامر باید پخپله د دین روحاني وي یا هم د کوم روحاني له لوري ورته د قضاوت حق ورکړل شوی وي که هغه خپل نظر را څرگند کړي، قضاوت یو واجب امر نه دی کله چې اولوالامر حکم وکړي چې دهغه له قضاوت څخه پیروي وکړئ نود هغه اطاعت واجب دی ځکه اولوالامر د خدای تعالی د امر په توګه رامینځته کیږي، خو که چیرې اولوالامر د فقهي په علم کې کونښن کوونکي (مجتهد) نه وي نو د

قضاوت حق نلري ځکه د هغه قضاوت د خدايتعالی د قضاوت

نافرمانی ده.

۵- په اسلام کې د عمومي حق او ازادۍ قوانین

پدې برخه کې د حقوقو ټول قضاوتونه تر بحث لاندې نیول کېږي.

۱- د پیدایښت د پایلې او توقف علت.

د دیني قضاوتونو سرچینې قران او حدیث دي او د امت ټولنه مقننه قضاوت

(پیدایښت او توقف) له ډیرو دلیلونو سره تړي، خو مونږ ورته په ډلو

کې ځای ورکړی دی.

د پېښېدو عوامل (فکتورونه) یا بنده او چلند یا کړنې، د حقوقو اړوند به ټولو

یو یو مثال ورکړل شي.

د پيدايښت علت

الف - د پېښو عوامل يا بنده:

ولادت: چې په وسيله يې طبيعي حقوق لکه: د ژوند، مساوات او ازادۍ ډولونه ټول هغه څه دي چې يو له بل سره اړيکه پيدا کوي.

۲- مرگ: چې په وسيله يې د وراثت حق اړيکه پيدا کوي.

۳- ځواکمنتيا: چې په وسيله يې سياسي، مالي او اجتماعي حقوق لکه: واده چې پکې يو له بل سره اړيکه پيدا کوي.

۴- شتمني: چې په وسيله يې د بيوزلانو ذکات ورکولو او نورو مالي حقوق ته يو له بل سره اړيکه يا تړاو ورکول کيږي.

۵ - بيوزلي: چې په وسيله د ناهيلي شويو افرادو د هغوی حقوقو سره اړيکه په لاس راځي.

۶- زړښت: په وسيله يې د لويانو له حقوقو سره اړيکه پيدا کيږي.

۷- کاوندیتوب: چې په وسيله يې د گاونډيانو له حقوقو سره اړيکه پيدا کيږي.

ب: کړنې: عمل حقوقي کړنې لري چې له هغه جرم څخه چې د جذابیت سبب گرځي له دوی سره اړيکه پيدا کوي.

کړنې د ځينو اړوند حقوق څرگندوي

۱- ټولې فردي کړنې لکه طلاق

۲- ټول قراردادونه يا مقولات لکه: واده، پيرل پيرودل.

د پايښت علت:

هغه حقوق چې په بيلا بيلو دلايلو پايښت مومي په دوو برخو کې ورته ځای ورکړل شو.

د پېښدو عوامل

الف: بنده يا پېښدو عوامل:

۱- مرگ: هغه حقوق دي چې علت يې ولادت او زړښت دی.

۲- شتمنی: هغه حقوق چې علت يې بيوزلي ده:

۳- بيوزلي: هغه حقوق چې علت يې بيوزلي ده.

پورتنې درې علتونه د حق د پايښت يوه بڼه ده، که چيرې علت پای ومومي نو حق هم پای ته رسېږي.

ب: په منفرد ډول کړنې

۱- د پور ادا کول

۲: د طلاق لومړنی لامل واده

۳: واده - د مور حق چې له خپل ماشوم څخه ساتنه وکړي.

۴ - له حق څخه بښنه غوښتل که پرې ارزي.

د پايښت علت:

د مقننه هئيت (خدايتعالی) رحم او مهرباني ځيني وخت دا ايجابوي چې په

معينو حالاتو کې د ځينو اعمالو دنده اسانه يا هم منع شي، څو هغوی

لنډمهاله ازادي ومومي دغه عمل د جواز په نوم يادېږي.

جوازونه عبارت دي له:

۱- د برخمنتيا جواز

۲- د پرې کولو جواز

د لنډمهاله جوازونو له کبله د فرد حقوق او ازادۍ تر تاثیر لاندې راغلي او په

اړه به يې څو بيلگې په راتلونکي کې وړاندې شي.

الف: د بنده يا پېښېدو عوامل

۱- حمل: دا عمل د لنډمهال لپاره د هغه چې د بدن د پرې کيدو لامل گرځي چې

حامله وي.

۲- حيض: د لنډې مودې لپاره د خاوند په اجماع کولو د مخنيوی لامل گرځي.

کرنې؛ اعمال

الف: لنډ مهاله بند؛

۲- تيری

۳- د عمل ترسره کولو تحميل

۴- طبعي درملنه اوداسې نور

۲- راکړه ورکړه

الف: څوک چې پورورې وي يا پخپل ځان حق لري نو بايد ادا يې کړي او که

چيرې په نورو حق يا پور لري بايد ترلاسه يې کړي.

دغه موجوده اړيکه چې د بياغوښتنې او بيا ادا کولو د مکلفيت ترمينځ دين ته

يو ريښتيني ارزښت وربښي چې د هغه موجوده قوانين تراوسه تر

بحث لاندې نه دي نيول شوي او هغه څه چې دا مکلفيت تر تاثير

لاندې راوړي نو همدا د ديني عنصر ثابتوالی دی.

ب - مهمه داده چې غوښتونکی د خپل پور د بيرته اخيستلو حق لري او دغه

امر له دندې سره ورته والی لري.

ج - د بيرته اخيستني طريقه بايد په عادلانه توگه وي پدې مانا چې هماغه د

خپل قرض اندازه پرته له کومې پلمې او زياتوالي څخه ترلاسه شي.

د - دين د پورغوښتونکي ته حکم کوي، چې د خپل پور په بيرته اخيستلو کې

له ښه چلند او سلوک څخه گټه واخلي هغه نبايد په پورورې زور

واچوي بلکې بايد انتظار وباسي خو پورورې د خپل پور د ادا کولو
توان پيدا کړي او نبايد د قرض تر لاسه کولو پروخت له خپلې خولې
څخه ناوړه او قهر جن الفاظ راوباسي.

خدايتعالی فرمايي. که يو پورورې بيوزله وي نو بايد د پور غوښتنه تر هغه
وځنډول شي ترڅو د هغه اقتصادي توان ښه شي که چيرې له پور
څخه د ذکات په توگه تير شي نو دا به ډېر غوره کار وي.

هـ - دین پورورې ته حکم کوي چې خپل پور ادا کړي له دې حقوقو څخه
لکه: د ژوند له حق څخه بايد تير شي.

ځکه دا حقوق د ځانگړو خلکو لپاره نه دي او حق الله نومېږي.

۳- په قانوني توگه بايد گټه ترې واخيستل شي.

الف د اسلام سپيڅلي دين د بشر حقوقواو ازادۍ له پلوه يو متوازن دين دی.

که څه هم خدايتعالی انسانانو ته خورا زياتې ازادۍ او حقوق ورکړي دي خو
بشپړ نه دي، برکس د وگړو د بيلابيلو گټو تنظيم په موخه له هغې
څخه گټې اخيستنې په برخه کې ځينې مقررات وضع کړي دي. له
همدې لارې د اجتماعي او ځنگلي ژوند ترمينځ توپير کيږي.

ب- انسانان حق لري هغه حقونو چې خدايتعالی ورته ټاکلي دي. خو په قانوني
توگه بايد ترې گټه واخلي پدې مانا چې ل خپلو حقوقو څخه بايد د
دين مخالفې لارې څخه گټه پورته کړای شي.

ج- د ديني احکامو په خلاف له خپلو حقوقو څخه گټه اخيستنې عبارت دی له
۱- نورو ته د زبان رسولو په موخه له حق څخه گټه اخيستنې؛

۲- د يو غير قانوني څيز تر لاسه کولو لپاره له حق څخه گټه اخيستنې؛

۳- پداسې ډول له خپل حق گټه اخيستنې چې دخپلې گټې لپاره نورو ته زيان
رسوي.

۴- په ځانگړې توگه يا غير عمومي ډول له خپل حق څخه گټه اخيستنې؛

۵- په بې پروايۍ سره له خپل حق څخه گټه اخيستل د نورو د زيان سبب گرځي؛

د - په کوم ډول چې د حق څخه د گټې اخيستني په لاره کې بيلابيل مقررات او اصول ټاکل شوي دي نو ورسره د صلاحيت لرونکو چارواکو لپاره هم يو شمير مقررات او قوانين ټاکل شوي دي.

د يو اسلامي هيواد اتباع له بيلابيلو اجتماعي، سياسي او طبيعي حقوقو څخه برخمن دي نو د هغوی په وړاندې مکلف دي چې د اولو الامر اطاعت وکړي پر دولت لازمي او اولو الامر چې د هغه په چوکاټ کې عمل کوي، په بل ډول اولو الامر بايد خپلودندو د ترسره کولو پرمهال د ټولني بښگنې او خیر په پام کې ونيسي، له اصولو او مقرراتو څخه هر ډول سرغړونې سره د اولو الامر د خپل صلاحيت څخه د ناوړه گټې اخيستني په توگه گنل کېږي.

د يوځايوالي په صورت کې د حقوقو سلسله:

الف: د يوځايوالي په صورت کې د خداي حق؛ (حق الله)

۱- هغه څه چې وخت ته زيان رسوي.

۲- هغه څه چې برابر دي (مالوم نه دي چې کوم غوره دي)

۳- هغه څه چې برابر نه دي.

۴- هغه څه چې فرقي پکې موجودې وي

ب- د يوځايوالي په صورت کې د بنده حق (حق العبد)

۱- ځيني د ميرمنې د نفقې په څېر وي

۲- ځيني وخت يو غوره گنل کېږي

کله چې حق الله او حق العبد سره يوځای شي نو پدې صورت کې په درې ډوله دي.

۱- خدايتعالی د يو شي د سپارلو پروخت تصميم نيول کيږي لکه: بيوزلانو ته د مقرر يا ټاکل شوي ذکات ورکړه.

۲- کله چې د بنده گانو حق سپارل کيږي نو د هغه لپاره تصميم رامینځته کيږي.

۳- هغه څه چې فرقې پکې موجودې وي، څرنگه که يو شخص مړ شي چې خپل ذکات يې نه وي ورکړی او په عين وخت کې قرضدار هم وي.

الف: ددې لپاره چې د هغه حق لېږدول کيږي يا نه لېږدول کيږي د منلو په برخه کې يو عمومي اصل رامینځته شي نو انسان مجبور دی چې داسې قضاوتونو ته مراجعه وکړي چې د ملت په دوه برخو اجتماعي حقوقو او همبستگۍ ټينگ وي دا ډول اجرائات د هر چا حق دی د سازمانونو موجوديت لکه پوليس او ملي امنيت د هغه ارزښت نشي راتيټولای.

ب: قانوني او مشروع شيانوته اجازه او د غير مشروع شيانو منع کولو تگلاره ده.

په اسلامي ټولنه کې نه يوازې خلک هڅې او کوښښونه کوي، بلکې څو څو ډلې هم پخپل وار سره پکې برخه اخلي سياسي، اجتماعي او فقهې بڼه هم ځانته خپلوي او خپل نظرونه له يو سازمان يافته نظر سره برابر وي، دغه امر په اسلام کې په بيلابيلو ډولونو مبارزه کوي او د همدې ځانگړتيا له کبله د اسلامي امت د وجود يو فعال غړی بلل کيږي.

ج - ولايت الحسبه: دا يوه اسلامي موسسه ده او ددې لپاره جوړېږي چې د قانوني کارونو په ترسره کولو امر او له ناوره کړنو څخه خلک منع کړي.

دا د خلکو لپاره د هغوی له حقوقو څخه د گټې اخیستنې په لاره کې یو تضمین دی، دا یو صلاحیتي مقام دی چې د چارو د قانونیت ساتنه کوي دا عنصر د عامه نظم په تامین او ساتلو کې مرسته کوي.

د - عامه حقوق: قانون هغه ځواک دی چې د افرادو د حقوقو ملاتړ کوي، ددې باوجود چې اسلام هم ورته تضمینات رامینځته کړي دي.

قانون د افرادو د حقوقو په غوښتلو کې تر ټولو وروستنۍ مرجع ده، قانون هغه ځواک دی چې د حق الله د حقوقو لکه: په عمومي توګه مجازاتو په ترلاسه کولو کې مرسته کوي.

هـ - د غوره قانونیت درناوی: څرګنده ده چې په اسلام کې خدای تعالی د قانوني مقام صلاحیت لرونکی دی، دین د حق الله، بشر حقوقو، دوه اړخیزه حقوق، مالي او غیرمالي حقوق دغوره قانونیت استازیتوب کوي، نو ښکاره خبره ده چې خدای تعالی له حقوقو څخه نه تېرېدنه کېږي او نه هم ورڅخه د بښنې غوښتنې حق شته او نه یې هم څوک په میراث وړلای شي.

پداسې حال کې چې په دوه اړخیزو حقوقو کې د حق الله له لوري وي او که د بنده له لوري له دواړو لورو پلوي رامینځته کوي.

و - د ساتنې حق: په اسلامي دولت کې د ازادۍ او حقوقو د ساتنې اساسي بنسټ د دین حاکمیت دی او د ترلاسه کولو لپاره یې تضمین او د

ساتنې لپاره یې ځیني محدودیتونه د اجرا لپاره وړاندې کېږي

تضمینات عبارت دي له.

الف: د فرد دیني انگیزه: دغه دیني انگیزه له داخلي تضمین څخه استازیتوب

کوي

ب: د امر بالمعروف فردي اجرا: اسلام خپلو پيروانو ته ډله ايز مسوليتونو مانا ورپېژني، چې نن ورځ يې دولت دغه دنده د اساسي قانون له لارې ترسره کوي.

فقها د قضاوت د لومړيو سرچينو پر بنسټ (قران، حديث) کونښن کوي، چې که چيرې مجتهد پخپلو کارونو کې له سرچينو څخه گټه پورته نکړي نو دا د قانون له اهليت او موجوديت کې تخطي رامينځته کوي. په حکومتی نظامونو او دولت په صلاحيت کې د اساسي قانون اصولو او دين له مطالعې څخه دا پايله ترلاسه کيږي چې ډيری يې په قران او حديث کې موجود دي، د فقهاو په اند ځيني نور يې د صحابه وو راشدين خليفه گانو له کړنو څخه تقليد شوي دي.

پر همدې بنسټ په دين کې ډيری شيان د غوره قضاوت په هغه رديف کې ځای نيسي چې له قران او حديث څخه را اخیستل شوي وي پداسې حال کې چې په نني قضاوتونو کې غوره قضاوت خپل ځای قانوني قضاوت ته پرېږدي.

پایله

په اسلام سپیڅلي دين کې د بشر حقوقو د تیوری جوړولو کوښښونه کیږي البته ددې طرحې په لیکلو کې له پوره هڅو او پلټنو څخه ګټه اخیستل کیږي، چې وړاندې هم پدې برخه کې ترسره شوې دي اصلي او بنسټیزه پوښتنه داده چې ایا د بشر حقوقو تر عنوان لاندې کوم نوي علم ته اړتیا لیدل کیږي؟

د دویمې نړیوالې جګړې په تعقیب سره د نوي علم پېژندنې هغه بڼه خپله کړه په کومې چې په ۱۹۴۸ کې د بشر حقوقو نړیوالې اعلامیې په ۱۹۵۰ کې د بشر حقوقو تړون او نړیوالو ژمنو په ۱۹۶۶ کې د بشر حقوقو ټینګار کاوو.

څرګنده ده چې له دې تړون څخه په زیاته کچه په هغو هیوادونو فشار راوړ چې په داخلي اوضاع کې یې د بشر حقوقو اړوند کوم پرمختګ نه تر سترګو کیده، دغه ډول فشارونه د انسانانو د بشري حقوقو ساتنه او ملاتړ کوي.

دغه امر د بشر حقوقو مثبت شکل ښکارندويي کوي خو له بده مرغه په عین وخت کې د حقوقو نړیوال خوځښت څخه د یو سیاسي فشار او سپکې وسیلې په توګه ختیځو اروپایي او د دریمې نړۍ هیوادونو ناوړه ګټې واخیستې.

له دې سره سم د بشر حقوقو له نړيوال خوځښت څخه دې ډول تبعیضي گټې اخیستنې سره د هغه اعلان شوي اصول بې ارزښته ښکاره شول مونږ پدې اند یو د هیواد د کورنیو قوانینو وده په هغه ډول چې په نړيوالو کنوانسیونونو کې ښکاره کړای شوې ده، ددې علم له تفکیک پرته د سیاسي او حقوقي علوم د یوې موجوده څانگې اومستقل علم په توگه به یو بې ارزښته امر وي.

هر هغه څه چې تر نورو ډیر مهم دي هغه دبشر حقوقو د موضوع په ارزښت باندې تمثیا (تمرکز) کول دي.

له اسلامي پلوه لازمه ده چې د حقوقو او وجایبو ترمینځ یوه متقابله اړیکه موجوده وي بشر حقوق په موجود شکل چې یوازې په حقوقو تینگ دی او د نړۍ د ټولو خلکو په گټه کوم کار نشي پرمخ وړلای، که چیرې مو په پام کې وي. که چیرې د یوشیمې پیړۍ وگړي له دې څخه د یو سیاسي، اجتماعي او اقتصادي څراغ په توگه گټه پورته کړي نو همدا نن باید په ځینو اقداماتو لاس پورې کړي، چې د خوځښت شکل ځانته د حقوقو او وجایبو څیره خپله کړي او د لاسني گټې اخیستنې لپاره ورته اصول او مقررات جوړ کړي، کنه نو نشو کولای چې دبشر حقوقو د نړيوالې اعلامیې له څو تشو شعارونو څخه د خدمت تمه وکړو. د پاکې او قانوني غوښتنې د تحقق په لاره کې چې له اسلامي ایدیاوو سره تر ډیره ورته ده، نو اسلامي هیوادونه باید وړاندې شي ځکه هغوی کولای شي پخپل پینځلس سوه کلنو اسلامي حقوقو سره حقوقو ته په ارزښت ورکولو کې ستره ونډه واخلي.

البته دا به د مسلمانانو لپاره ډېره شرمونکې وي، چې غريبان د تش په نوم خو مخکنیو محدودو پېړيو سره د هغو په پېژندلو بريالي شي هغوی پدې برخه کې بشر حقوق د جنگي توکو په توگه کاروي او گټه ورڅخه اخلي.

مسلمانان هغه وخت کولای شي پدې برخه کې ارزنده رول ولوبوي کله چې خپل اعمال د اسلامي انساني تيوری سره همغږي کړي.

مننه او کور ودانی

د افغانستان ملي تحریک له هېواد پال او فرهنگپال شخصیت
بناغلي (وحید الله کلیمزي) څخه د زړه له تله مننه کوي چې د دې اثر
چاپ ته یې اوږه ورکړه. ملي تحریک ویاړي چې د علمي اثارو د
چاپ لړۍ یې پیل کړې ده. دا لړۍ به دوام لري. موږ له ټولو درنو
هېوادوالو څخه په خورا درنښت هیله کوو چې په خپل معنوي او
مادي وس د کتابونو د چاپ دا لړۍ لا پسې وغځوي.

یو ځل بیا ددې اثر له ژباړن او چاپونکي څخه د زړه له تله مننه کوو
چې ددې اثر د ژباړلو او چاپولو جوگه شول.

په فرهنگي مینه

د افغانستان ملي تحریک

HUMAN RIGHTS IN ISLAM

Translated By:
Mohammad akbar niazi

د افغانستان ملي تحريک
www.melitahrik.com

د ژباړن د خپرونو لړ: ۵
د تحريک د خپرونو لړ: ۹۰

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**